

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Одеська юридична академія»

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 053 «Психологія» / С4 «Психологія»

Одеса

2025

УДК 159.9

К227

*Рекомендовано навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № від.0.2025 р.)*

Укладачі:

Джежик О. В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7408-7546>

Король К. М. – доктор філософії в сфері права, Національний університет «Одеська юридична академія», ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1178-9196>

Рецензенти:

Шрагіна Л.І. – доктор психологічних наук, доцент, доценткафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського національного економічного університету.

Гузенко В.А. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка».

Психологія девіантної поведінки: навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 «Психологія» / С4 «Психологія» [Електронне видання] / уклад.: Джежик О.В., Король К.М. Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса : 2025. 99 с. Режим доступу: <https://>

Навчально-методичний посібник з дисципліни «Психологія девіантної поведінки» розроблений для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 «Психологія»/ С4 «Психологія». Навчально-методичний посібник спрямований на систематизацію знань про психологічні аспекти відхилень у поведінці, їх причини, форми прояву та можливості психопрофілактики та корекції.

У навчально-методичному посібнику висвітлюються ключові теоретичні підходи до розуміння девіацій, аналізуються соціально-психологічні чинники, що спричиняють девіантну поведінку у дітей, підлітків та дорослих. Особлива увага приділяється таким видам девіацій, як агресія, адиктивна поведінка, делінквентність, суїцидальність, девіації в цифровому середовищі. Також розглядаються питання діагностики, профілактики та психологічної корекції осіб із девіантною поведінкою.

ISBN

© , Джежик О.В., Король К.М.2025

ЗМІСТ

Зміст.....	3
Вступ.....	4
Тема 1. Девіантна поведінка як предмет наукового пізнання.....	8
Практичне заняття 1. Девіантна поведінка як предмет наукового пізнання.....	10
Самостійна робота 1. Девіантна поведінка як предмет наукового пізнання.....	11
Тема 2.Класифікація видів девіантної поведінки.....	12
Практичне заняття 2.Класифікація видів девіантної поведінки.....	14
Самостійна робота 2.Класифікація видів девіантної поведінки.....	16
Тема 3. Детермінанти девіантної поведінки особистості.....	17
Практичне заняття 3. Детермінанти девіантної поведінки особистості.....	19
Самостійна робота 3. Детермінанти девіантної поведінки особистості	21
Тема 4. Вікові та гендерні аспекти девіантної поведінки особистості.....	22
Практичне заняття 4. Вікові та гендерні аспекти девіантної поведінки особистості.....	26
Самостійна робота 4. Вікові та гендерні аспекти девіантної поведінки особистості.....	27
Тема 5. Адиктивна поведінка особистості. Хімічні залежності.....	29
Практичне заняття 5. Адиктивна поведінка особистості. Хімічні залежності.....	31
Самостійна робота 5. Адиктивна поведінка особистості. Хімічні залежності.....	32
Тема 6. Адиктивна поведінка особистості. Нехімічні залежності.....	34
Практичне заняття 6. Адиктивна поведінка особистості. Нехімічні залежності.....	42
Самостійна робота 6. Адиктивна поведінка особистості. Нехімічні залежності.....	43
Тема 7. Суїцидальна поведінка.....	45
Практичне заняття 7. Суїцидальна поведінка.....	48
Самостійна робота 7. Суїцидальна поведінка	49
Тема 8. Агресивна поведінка.....	50
Практичне заняття 8. Агресивна поведінка.....	52
Самостійна робота 8. Агресивна поведінка.....	53
Тема 9. Віктимність.....	55
Практичне заняття 9. Віктимність.....	57
Самостійна робота 9. Віктимність.....	58
Тема 10. Делінквентна поведінка. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції	60
Практичне заняття 10. Делінквентна поведінка. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції.....	63
Самостійна робота 10. Делінквентна поведінка. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції	64
Тема 11. Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки.....	66
Практичне заняття 11. Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки.....	68
Самостійна робота 11. Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки.....	69
Тема 12. Психологічна профілактика та корекція девіантної поведінки.....	71
Практичне заняття 12. Психологічна профілактика девіантної поведінки.....	76
Самостійна робота 12.Психологічна профілактика девіантної поведінки.....	77
Практичне заняття 13. Психологічна корекція девіантної поведінки.....	78
Самостійна робота 13.Психологічна корекція девіантної поведінки	79
Зразки тестових завдань.....	81
Питання до екзамену.....	85
Форми підсумкового контролю успішності здобувачів.....	89
Критерії оцінювання знань здобувачів.....	90
Рекомендований перелік джерел.....	91

ВСТУП

У сучасному суспільстві спостерігається зростання проявів девіантної поведінки, такої поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм. З огляду на динамічні зміни в соціальному середовищі, економічну нестабільність, інформаційне перевантаження та зростання психологічного тиску на особистість, питання вивчення причин, форм, механізмів і наслідків девіації набуває особливої актуальності.

Дисципліна «Психологія девіантної поведінки» покликана ознайомити здобувачів з психологічними основами поведінки, що порушує соціальні, етичні або правові норми, а також навчити розпізнавати й аналізувати такі прояви у різних вікових, соціальних і культурних групах.

Навчальна дисципліна «Психологія девіантної поведінки» має на меті формування у здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти наукових знань про природу, зміст, види і форми прояву девіантної поведінки у людей різного віку, статі, професії та етнічно-культурної приналежності.

Завданнями навчальної дисципліни «Психологія девіантної поведінки» є:

- опанувати теоретичні знання в галузі психології девіантної поведінки;
- опанувати базовими поняттями, класифікацією та критеріями девіантної поведінки;
- засвоїти сучасні психологічні теорії девіацій;
- опанувати адекватні методи діагностики поведінки, яка відхиляється від норми;
- опанувати вміння розробляти і впроваджувати профілактичні заходи щодо формування і прояву девіацій, а в разі необхідності корегувати останні.

Навчальна дисципліна «Психологія девіантної поведінки» вивчається після засвоєння дисциплін: «Загальна психологія», «Диференціальна

психологія», «Вступ до спеціальності «Психологія», «Психодіагностика», «Порівняльна психологія та онтопсихологія» тощо, та є підґрунтям вивчення таких освітніх компонентів, як: «Основи психологічного консультування», «Теорія і практика психологічного тренінгу», «Основи психологічної практики» та ін.

Опанування навчальної дисципліни «Психологія девіантної поведінки» дає змогу здобувачам не лише зрозуміти природу відхилень у поведінці, а й ефективно реагувати на них у межах професійної діяльності. Курс сприяє формуванню гуманістичного світогляду, розвитку критичного мислення, толерантності, емоційної стійкості та відповідальності – професійно важливих якостей, необхідних сучасному фахівцю-психологу в роботі з людьми.

Опанування навчальною дисципліною «Психологія девіантної поведінки» передбачає читання лекцій, проведення практичних занять, самостійну роботу. Форма підсумкового контролю – екзамен.

Під час викладання навчальної дисципліни «Психологія девіантної поведінки» використовуються наступні методи: наочні та практичні, в т.ч. лекція – конференція, проблемна лекція, дискусія, тренінгові вправи, кейс-метод, ділові ігри, розв'язування групових ситуаційних завдань, кейсів тощо, які дозволяють занурюватись у теорію та орієнтують на практику.

На практичних заняттях, здебільшого застосовуються:

- інтерактивні методи: відповіді на запитання думок здобувачів; аналіз історій і ситуацій; дискусії, дебати, полеміки; мозковий штурм; відпрацювання навичок, робота в групах; ігрове перевтілення;

- активні методи: моделювання професійної діяльності; навчання інших; активні ігри (проблемно-орієнтовані, дослідницькі, ділові, проєктувальні);

- інноваційні методи: компетентнісний; інтегрований (заняття-аукціон, заняття - подорож тощо); проєктно-дослідницький, та інші форми роботи (складання відеооглядів, портфоліо, тощо).

Згідно з вимогами освітньої - професійної програми після успішного завершення курсу з навчальної дисципліни «Психологія девіантної поведінки» здобувачі вищої освіти повинні:

знати:

- основні поняття, терміни та класифікації девіантної поведінки;
- соціально-психологічні та біопсихічні чинники девіації;
- основні форми девіантної поведінки та їх особливості в різному віці;
- сучасні теорії та підходи до розуміння девіації;
- методи психологічної діагностики та профілактики девіантної поведінки;
- принципи корекційної роботи з девіантними особами;
- нормативно-правову базу, пов'язану з проблемами девіантної поведінки.

вміти:

- розпізнавати та інтерпретувати прояви девіантної поведінки;
- проводити психологічне обстеження осіб із девіантною поведінкою;
- розробляти та реалізовувати програми профілактики та психологічної підтримки;
- взаємодіяти з іншими фахівцями (педагогами, соціальними працівниками, правоохоронцями) у процесі супроводу девіантних осіб;
- використовувати набуті знання у професійній діяльності для зниження ризиків девіацій у конкретному середовищі;
- дотримуватися етичних норм у роботі з уразливими категоріями населення.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ тем з/п	Види занять	Лекційні заняття (год.)	Практичні заняття (год.)	Самостійна робота (год.)
	Тема			
1.	Девіантна поведінка як предмет наукового пізнання.	2	2	5
2.	Класифікація видів девіантної поведінки.	2	2	5
3.	Детермінанти девіантної поведінки особистості.	2	2	6
4.	Вікові та гендерні аспекти девіантної поведінки особистості.	2	2	6
5.	Адиктивна поведінка особистості. Хімічні залежності.	2	2	6
6.	Адиктивна поведінка особистості. Нехімічні залежності.	2	2	6
7.	Суїцидальна поведінка.	2	2	6
8.	Агресивна поведінка.	2	2	6
9.	Віктимність.	2	2	6
10.	Делінквентна поведінка. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції.	2	2	6
11.	Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки.	2	2	6
12.	Психологічна профілактика та корекція девіантної поведінки.	2	4	6
	Всього:	24	26	70

Тема 1. Девіантна поведінка як предмет наукового пізнання

Поняття та сутність девіантної поведінки. Роль та значення соціальних норм. Основні ознаки та характеристики девіантної поведінки.

1. Поняття та сутність девіантної поведінки

Психологія девіантної поведінки становить собою міждисциплінарну галузь наукового знання, яка зосереджена на вивченні механізмів появи, становлення й еволюції поведінкових відхилень від соціальних норм, а також на розробці ефективних методів їх корекції та психотерапевтичного впливу. Ця сфера інтегрує положення юридичної, клінічної психології й психіатрії, що передбачає володіння відповідними знаннями й практичними навичками. Водночас терміни «девіація» й «девіантність» тісно пов'язані з науковим доробком французького соціолога Еміля Дюркгейма (1998), котрий заклав підґрунтя девіантології як спеціалізованої теоретичної парадигми у рамках соціологічної науки на початку XX століття. Особливу увагу в цих дослідженнях було приділено кримінальній поведінці.

У «Психологічній енциклопедії» девіантну поведінку визначено як: «Поведінка девіантна (від лат. *deviatio* – відхилення) – це дії індивіда (девіанта), що суперечать офіційно визнаним суспільним або неформальним нормам певної соціальної групи, що призводить до санкцій – покарання, ізоляції, перевиховання або терапії» [41]. Девіантна поведінка – це не просто порушення суспільно встановлених зразків або соціальних стандартів, але й така форма поведінки, що не відповідає соціальним очікуванням.

Соціальні очікування обумовлені соціальним статусом особи, її етнокультурною ідентичністю, віком, статтю, професійною належністю тощо [13]. Об'єктом вивчення психології девіантної поведінки є порушення у психоемоційній сфері, неадекватні моделі поведінки, що спричиняють труднощі в соціальній адаптації, а також гальмують самореалізацію та процеси прийняття особистістю самої себе.

2. Роль та значення соціальних норм. Основні ознаки та характеристики девіантної поведінки

У науковому дискурсі наявні різні інтерпретації поняття «норма». У загальному сенсі норма розглядається як форма колективної свідомості, що виражається в системі уявлень, спільних для певної групи, яка формує вимоги до поведінки її членів залежно від виконуваних ними соціальних ролей і контексту середовища, в якому ці уявлення відтворюються [49, С. 7]. Соціальна норма трактується як сукупність суспільних вимог та сподівань, що визначають прийнятні форми поведінки індивідів у межах соціальних груп, організацій, спільнот або загалом суспільства.

Психологічний вимір соціальних норм полягає у дослідженні механізмів їх реалізації. До таких механізмів належать:

- формування соціальних установок (атитюдів), які впливають на диспозиційну поведінку індивіда – зокрема, на тенденцію дотримуватися тих чи інших норм через вплив суспільної думки, стереотипів, популярних трендів тощо;
- використання соціальних санкцій – заохочення та покарання, залежно від ступеня відповідності поведінки індивіда встановленим нормам. Санкції можуть бути формальними (юридично закріпленими) або неформальними (громадський осуд, ігнорування, негативне ставлення до порушника). Такі особи можуть отримати статус «аутсайдерів», яких уникають, або ж навпаки – отримати схвалення й заохочення у разі нормативної поведінки.

У межах аналізу девіації важливо враховувати, що соціальні відхилення не завжди є деструктивними: серед позитивних відхилень виділяють інновації, творчість, нестандартне мислення, геніальність тощо (Ю.О. Клейберг) [2, С. 9].

Ознаки та особливості девіантної поведінки:

- виражені труднощі самоконтролю та порушення регуляторних механізмів поведінки;
- дисфункції в емоційній та когнітивній сферах;

- прояви соціальної дезадаптації особистості (М.В. Папуча) [40, С. 85–124].

Також до специфічних рис девіантної поведінки належать:

- її сталість і багаторазовість – тобто це не одноразові вчинки, а поведінкові патерни, що повторюються;
- відповідність межам клінічної норми – така поведінка характерна психічно здоровим людям, а не хворим;
- узгодженість із загальним напрямом особистісного розвитку;
- схильність до соціальної ізоляції та дезадаптації;
- потенціал спричинення шкоди як індивіду, так і соціуму [2].

Практичне заняття 1. Девіантна поведінка як предмет наукового пізнання

План практичного заняття:

1. Поняття про девіантну поведінку.
2. Поняття соціальної норми та її відносність.
3. Характеристика девіантної поведінки.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Проаналізуйте основні фактори виникнення відхилень у поведінці особистості.
2. Визначте які соціально-психологічні чинники зумовлюють девіантну поведінку особистості.
3. Проаналізуйте індивідуально-психологічні чинники виникнення відхилень у поведінці особистості.
4. Охарактеризуйте роль сім'ї у формуванні девіантної поведінки.
5. Розкрийте взаємозв'язок між неадекватною самооцінкою та рівнем домагань та виникненням відхилень у поведінці.

2. Практична частина.

Завдання 1. Надати загальну характеристику (письмово) методів психологічної діагностики змісту і чинників девіантної поведінки особистості та вкажіть особливості їх застосування.

Завдання 2. Створити (письмово) перелік психодіагностичних методик, що можуть бути використані під час діагностики змісту та чинників девіантної поведінки особистості.

Самостійна робота 1. Девіантна поведінка як предмет наукового пізнання

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Визначення та структура девіантної поведінки.
2. Загальні уявлення про психологію девіантної поведінки.
3. Сучасний стан поширення в Україні девіантної поведінки.
4. Соціальні норми та механізми їх регулювання.
5. Порівняльний аналіз норми, патології та девіацій.
6. Підходи до оцінки поведінкової норми, патології та девіацій.
7. Характеристика понять «психічне здоров'я», «психологічне здоров'я», «психологічна культура».
8. Рівні психічного здоров'я та їх діагностичні ознаки.
9. Форми порушення соціалізації.
10. Поняття дезадаптації та його характеристика.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Підготувати психологічне есе на тему: «Моє розуміння поведінкової норми та відхилення від цієї норми».
2. Підготувати психологічне есе на тему: «Причини та закономірності розвитку психології девіантної поведінки як науки».
3. Підготувати психологічне есе на тему: «Шляхи вирішення існуючих проблем психології девіантної поведінки».

Література:

Основна: 2, 5, 9, 10, 11, 13.

Допоміжна: 40, 41, 49.

Тема 2. Класифікація видів девіантної поведінки

Основні підходи до класифікації видів девіантної поведінки. Адиктивна поведінка. Види адиктивної поведінки. Агресивна поведінка. Суїцидальна поведінка.

1. Основні підходи до класифікації видів девіантної поведінки

У сучасній науковій думці класифікація девіантної поведінки базується на трьох головних підходах: соціологічному, медичному та психологічному [31].

Соціологічний підхід трактує девіації як соціальні феномени, які можна структурувати за кількома параметрами:

1. За масштабом – індивідуальні та колективні (залежно від рівня поширеності).
2. За наслідками – деструктивні (спричиняють шкоду) та конструктивні (що мають позитивний результат).
3. За суб'єктом девіації – це можуть бути окремі особи, неформальні угруповання, інституційні утворення або умовні соціальні категорії (наприклад, жіночий алкоголізм).
4. За напрямом порушення – економічні, побутові, матеріальні відхилення.
5. За тривалістю прояву – разові або хронічні випадки.
6. За типом зруйнованої норми – кримінальна поведінка, алкоголізм, наркоманія, суїцид, аморальність, бродяжництво, проституція, тероризм, расизм, культова деструктивність тощо.

Медичний підхід ґрунтується на психопатологічних та вікових критеріях і розглядає девіацію через призму клінічних порушень, які мають діагностичне значення згідно з медичними класифікаціями.

Психологічний підхід орієнтований на аналіз психологічних і соціально-психологічних чинників, які лежать в основі відхилень у поведінці. У межах цього підходу виділяють такі групи девіацій, що класифікуються відповідно до типу порушеної норми та характеру спричинених наслідків:

1. Антисоціальна – поведінка, що суперечить законодавчим вимогам і ставить під загрозу безпеку інших осіб. Сюди входять делінквентні (дрібні правопорушення) і кримінальні форми (злочини, що порушують карне право). Делінквентна поведінка часто має ігровий чи демонстративний характер і може виникати через недоліки виховання, а також охоплює акти вандалізму [5].

2. Асоціальна – відхилення від етичних, моральних норм, які порушують гармонію міжособистісних стосунків. Прикладами виступають сексуальні девіації, соціальний паразитизм (бродяжництво), проституція, агресія. Такі форми регулюються моральними нормами, релігійними та професійними етичними стандартами.

3. Аутодеструктивна – девіації, що мають загрозу для життя особи, її здоров'я та психологічної стабільності. Йдеться про суїцидальну поведінку, схильність до ризикованої активності, адикції, самопошкодження, а також фанатичні захоплення ідеологіями чи культурами деструктивного спрямування [49].

2. Адиктивна поведінка. Види адиктивної поведінки. Агресивна поведінка. Суїцидальна поведінка

Адиктивна поведінка (від англ. *addiction* – залежність, згубна звичка) описує тип поведінки, при якій індивід розвиває нездорову прив'язаність до певної речовини чи дії. Найчастіше мова йде про хімічну залежність (алкоголь, наркотики, тютюн), однак об'єктами залежності можуть бути й інші: їжа, азартні ігри, сексуальна активність, релігійні практики тощо. Поширеними формами адиктивної поведінки є:

- порушення харчової поведінки (анорексія, булімія, переїдання);
- гемблінг (залежність від азартних або комп'ютерних ігор);
- релігійний фанатизм (одержиме дотримання релігійних ідей деструктивного характеру).

Агресія є загальною ознакою більшості типів девіантної поведінки. Хоча вона не завжди є девіацією як такою, агресивні дії нерідко

супроводжують або інтегруються в інші форми відхилень. Агресія – це природна емоційна реакція, тоді як агресивність визначається як схильність до прояву агресії, що реалізується у агресивній поведінці [8]. Ознаками агресивної поведінки є:

- прагнення до домінування над іншими;
- руйнівна спрямованість дій;
- схильність до застосування насильства [2, С. 46].

Суїцидальна поведінка (від лат. *sui* – себе, *caedere* – вбивати) – це дії, спрямовані на добровільне припинення життя або спроби самогубства внаслідок внутрішніх психологічних криз. Виділяють кілька форм:

- істинний суїцид – вчиняється з усвідомленим наміром завершити життя;
- демонстративний суїцид – має маніпулятивний характер, спрямований на привернення уваги;
- латентний (прихований) суїцид – проявляється у поведінці з високим ризиком для життя (екстремальні заняття, ризиковані ситуації), що не завжди сприймаються як спроба самогубства.

До парасуїцидальних дій належать вчинки, які передбачають навмисне завдання шкоди собі без прямої мети померти, проте є наслідком гострих емоційних станів. Це може бути самопошкодження, придушення до втрати свідомості, перебування в небезпечних місцях. Віктимна поведінка (від англ. *victim* – жертва) також вважається формою аутоагресії, за якої людина неусвідомлено провокує насильство щодо себе, вибираючи стиль життя, що притягує злочинців або агресорів [49, С. 25].

Практичне заняття 2.Класифікація видів девіантної поведінки

План практичного заняття:

1. Основні підходи до класифікації видів девіантної поведінки: соціологічний підхід, медичний підхід, психологічний підхід.
2. Адиктивна поведінка. Види адиктивної поведінки.
3. Агресивна поведінка.

4. Суїцидальна поведінка.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Загальна характеристика адиктивної поведінки.
2. Психологічна характеристика адикта.
3. Хімічна залежність як форма адиктивної поведінки.
4. Психоактивні речовини (ПАР) та їх вплив на психіку і організм людини.
5. Мотиви вживання ПАР.
6. Етапи розвитку залежності та стадії хвороби.
7. Види залежності від хімічних речовин: причини, ознаки, особливості розвитку, особистість залежного.

2. Практична частина.

Завдання 1.3 метою відпрацювання навичок роботи зі "Схемою аналізу поведінки, що відхиляється від норми", яка призначена для виділення можливих факторів залежної поведінки, пригадайте з особистого досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки та проаналізуйте її.

Завдання 2. Встановіть детермінанти проблемної поведінки та можливі мішені її психокорекції за допомогою прийому АВСДЕ-парадигми.

Прийом АВСДЕ-парадигми.

1. Умови, які посилюють проблемну поведінку.
2. Умови, які послаблюють цю поведінку.
3. Вірогідне походження проблеми:
 - А – що передувало поведінці.
 - В – поведінка та її варіанти.
 - С – наслідки поведінки для людини та оточуючих.
 - Д – дискусія (обговорення особливостей поведінки, «за» і «проти»).
 - Е – ефект (результат аналізу та обговорення детермінант поведінки).
4. Мікросоціальний, особистий вплив, соціальні та особистісні наслідки.

5. Вірогідні зміни: що можна зробити для зміни ситуації.

6. Мішені для психокорекційної роботи.

Завдання 3. Проаналізуйте форми девіантної поведінки при різних акцентуаціях характеру.

Самостійна робота 2. Класифікація видів девіантної поведінки

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Поняття про антисоціальну групу видів девіантної поведінки.
2. Поняття про асоціальну групу видів девіантної поведінки.
3. Поняття про аутодеструктивну групу видів девіантної поведінки.
4. Розуміння гемблінгу в психології девіантної поведінки.
5. Поняття соціального паразитизму та його характеристика.
6. Віктимна поведінка як характеристика девіантності.
7. Характеристика понять «антисоціальна поведінка», «адиктивна поведінка», «асоціальна поведінка».
8. Вандалізм як явище у психології девіантності.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Схематично подайте класифікацію видів девіантної поведінки.
2. Дайте характеристику типів акцентуацій у вигляді таблиці: по горизонталі – перераховані нижче критерії, а по вертикалі – типи акцентуацій.

- загальна характеристика;
- характеристика комунікації;
- реакція групування з ровесниками;
- реакція емансипації;
- спрямованість, захоплення, інтереси;
- самосвідомість, самооцінка;
- ситуації, які викликають протест з боку підлітка, форми протесту;
- сприятливі ситуації.

Література:

Основна: 2, 5, 8, 9, 10, 13.

Допоміжна: 5, 31, 49.

Тема 3. Детермінанти девіантної поведінки особистості

Питання детермінації девіантної поведінки. Основні теорії девіантної поведінки. Психодинамічні концепції. Поведінкові концепції. Когнітивні концепції. Гуманістичні та екзистенційні концепції. Диспозиційні концепції.

1. Питання детермінації девіантної поведінки

Детермінація девіантної поведінки розглядається крізь призму міждисциплінарного підходу, де основну увагу приділено соціальним, біологічним і психологічним чинникам. Різні теоретичні школи особистості трактують природу девіантності крізь призму власної концептуальної парадигми.

У соціологічному дискурсі витоки девіантної поведінки вбачаються у специфіці соціального середовища, кризових явищах у суспільстві, порушенні соціального порядку та аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Е. Сазерленд та ін.) [2].

Біологічний підхід наголошує на ролі спадковості, типологічних особливостей нервової системи, фізіологічних та морфологічних характеристик. У цьому контексті слід згадати праці Ч. Ломброзо, Ф. Гальтона, Е. Кречмера, К. Лоренца, які досліджували вплив соматичних особливостей і генетичної схильності на поведінкові девіації.

Психологічні підходи розглядають поведінкові відхилення як результат внутрішньої динаміки особистості, її досвіду, переживань і механізмів адаптації.

Ці підходи диференціюються відповідно до психологічних шкіл і акцентують увагу на різних аспектах розвитку людини.

У кожній теорії девіантність розглядається у зв'язку з базовим розумінням структури та функціонування особистості.

Комплексне вивчення психологічних теорій дозволяє виявити як спільні риси в поглядах на детермінацію девіантної поведінки, так і принципові розбіжності в інтерпретації її джерел.

2. Основні теорії девіантної поведінки. Психодинамічні концепції. Поведінкові концепції

Серед теорій, які вивчають девіантну поведінку виокремлюють:

1. Психоаналітичні (психодинамічні).
2. Поведінкові (біхевіоризм).
3. Когнітивні.
4. Гуманістичні.
5. Екзистенційні.
6. Диспозиційні та ін.

У психоаналітичному підході девіантна поведінка пояснюється напруженням між неусвідомленими інстинктивними потягами та соціальними заборонами. Згідно з З. Фрейдом, невротичні прояви та девіації формуються внаслідок витіснення бажань, а домінування Его допомагає уникнути деструктивної поведінки. А. Адлер підкреслював, що відхилення виникають внаслідок комплексу неповноцінності, що походить із дитячого досвіду. На його думку, низький рівень соціальної активності та відсутність «творчого Я» у людини сприяють формуванню злочинної чи агресивної поведінки.

Неофрейдистські концепції (К. Хорні, Е. Еріксон та ін.) розглядають вплив дитячих емоційних деформацій, таких як базальна тривога, викликана нестачею батьківської любові, як підґрунтя для формування невротичних тенденцій у дорослому віці.

Поведінкові концепції (Дж. Уотсон, Б. Скіннер) зосереджують увагу на ролі зовнішніх чинників, підкріплення і научіння у формуванні девіантної поведінки. Девіація трактується як результат засвоєння негативних моделей поведінки через процеси підкріплення (позитивного або негативного). Якщо

деструктивна поведінка заохочується, вона фіксується та відтворюється; у разі покарання – згасає.

3. Когнітивні концепції. Гуманістичні та екзистенційні концепції. Диспозиційні концепції

Когнітивні підходи (А. Бек, А. Елліс, Дж. Роттер, А. Бандура) акцентують на ролі переконань, очікувань, мислення та особистісної ефективності.

За А. Бандурою, поведінка індивіда є результатом взаємодії зовнішніх умов і когнітивних процесів. Вивчаючи оточення, дитина засвоює не лише прийнятні, а й девіантні моделі, особливо якщо вони асоціюються з позитивними наслідками.

Екзистенційно-гуманістичні теорії (В. Франкл, А. Маслоу, К. Роджерс) пояснюють девіації як наслідок втрати смислу життя, неможливості самоактуалізації та розриву з власним Я.

В. Франкл підкреслював, що екзистенційний вакуум породжує фрустрацію, апатію та девіантні стани. Маслоу вважав джерелом деструкції незадоволення духовних (мета)потреб, що блокує самореалізацію. У цьому контексті девіантна поведінка є симптомом порушення психологічного зростання.

К. Роджерс вважав головним чинником девіацій неконгруентність Я-концепції – невідповідність між самосприйняттям та реальним досвідом. Особи з жорсткою, нерозвиненою Я-концепцією схильні до злочинної або соціально неприйнятної поведінки через емоційну відчуженість, відсутність саморефлексії та емпатії.

Диспозиційні теорії (Г. Олпорт, Р. Кеттел) розглядають девіантність як прояв стійких індивідуальних властивостей – рис особистості. Людина з вираженими деструктивними диспозиціями (наприклад, агресивністю) прагне до ситуацій, у яких ці риси можуть виявитися. Таким чином, девіантна поведінка не лише зумовлена, але й ініціюється самою особистістю.

Ці підходи не вичерпують усього спектру пояснень девіантної поведінки, однак демонструють широту наукових поглядів і різноманітність трактувань проблеми, що можуть бути поглиблено вивчені через спеціалізовану літературу [2].

Практичне заняття 3.Детермінанти девіантної поведінки особистості

План практичного заняття:

1. Питання детермінації девіантної поведінки.
2. Основні теорії девіантної поведінки.
3. Психодинамічні концепції.
4. Поведінкові концепції.
5. Когнітивні концепції.
6. Гуманістичні та екзистенційні концепції.
7. Диспозиційні концепції.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Що таке детермінація девіантної поведінки?
2. Які детермінанти девіантної поведінки можна виокремити в науковій літературі?
3. Проаналізуйте несприятливі стилі сімейного виховання як чинник девіантної поведінки особистості.
4. Порівняльний аналіз детермінант девіантної поведінки.
5. Психодинамічна теорія поведінкових девіацій.
6. Гуманістичний підхід до пояснення причин девіантної поведінки.
7. Когнітивно-поведінкова модель девіантної поведінки.

2. Практична частина.

Завдання 1.Опишіть основні особливості сім'ї, сімейного виховання та особистісні властивості батьків, які викликають чи сприяють виникненню відхилень у поведінці неповнолітніх.

Завдання 2.Проведіть спрямований самоаналіз «Моє ставлення до соціальних норм і правил поведінки».

Спрямований самоаналіз - це різновид тренінгової технології, який передбачає занурення у свій внутрішній світ та подальший письмовий виклад думок і почуттів, що виникли внаслідок цього [53].

Подумайте про те, як ви ставитеся до соціальних норм і правил поведінки.

1. Чи вважаєте ви за необхідне завжди їх дотримуватися?
2. Якщо ви порушили якісь норми чи правила, що ви відчуваєте?
3. Чи намагаєтесь ви вибачитися або якимось іншим чином виправити ситуацію?
4. Як часто ви порушуєте соціальні норми та правила поведінки?
5. Стосовно яких сфер життя чи в яких ситуаціях відбуваються ці порушення?

Самостійна робота 3.Детермінанти девіантної поведінки особистості

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Загальні уявлення про детермінанти девіантної поведінки особистості.
2. Теоретичні підходи у психології, що пояснюють причини девіантної поведінки.
3. Соціальні детермінанти девіантної поведінки особистості.
4. Соціально-психологічні детермінанти девіантної поведінки особистості.
5. Педагогічні детермінанти девіантної поведінки особистості.
6. Індивідуально-психологічні детермінанти девіантної поведінки особистості.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Приклади проявів девіантної поведінки.
2. Неадекватні виховні впливи батьків та педагогів, що призводять до відхилення у поведінці дитини.

Література:

Основна: 2, 5, 8, 9, 10, 11, 15.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 49, 53, 57.

Тема 4. Вікові та гендерні аспекти девіантної поведінки особистості

Вікові особливості девіантної поведінки особистості. Дошкільний вік. Молодий шкільний вік. Підлітковий вік. Гендерні аспекти девіантної поведінки особистості.

1. Вікові особливості девіантної поведінки особистості

Віковий підхід розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей і норм. Поведінка, не відповідна віковим шаблонам і традиціям, може бути визнана такою, що відхиляється. Це можуть бути і кількісні (гротескові) відхилення, відставання (ретардація) або випередження (прискорення) вікових поведінкових норм, і їх якісні інверсії.

Фундамент розвитку здорової психіки закладається, коли дитина оточена любов'ю батьків, відчуває повне прийняття та захист. Несприятливий вплив родинних стосунків на формування особистості виявляється у незадоволенні її життєво важливих соціально-психологічних потреб у ранньому віці.

Характеризуючи вікові особливості девіантної поведінки особистості, слід зазначити, що у дошкільному віці говорити про девіантну поведінку як таку не доводиться через відсутність стійких моральних переконань у дітей. Водночас саме у цей період закладаються перші уявлення про добро і зло, моральні норми загалом, перший досвід спілкування із соціумом, особливості якого закладають специфіку самосприйняття, ставлення дитини до себе, до інших, до моральних норм [49].

2. Дошкільний вік

Вже 3–4-річна дитина здатна певним чином організовувати власну поведінку. У цьому віці можуть виявитися розв'язність, зухвальство, ледарство, пожадливість, брехливість, безцеремонність тощо як сигнали майбутніх відхилень у процесі соціалізації дитини.

Водночас за ступенем негативних наслідків розрізняють:

- неслухняність як найпоширенішу в дитячому віці форму опору вимогам і проханням батьків, моральним нормам суспільної поведінки, що виявляється у витівках, бешкетництві тощо;

- облудність (спочатку як вияв фантазування особливого складу психіки дошкільника, що не має на меті скривдити когось, пізніше – свідоме ухиляння від істини з непорядною метою, через страх перед покаранням тощо);

- дитячий негативізм (впертість, примхливість, недисциплінованість);

- проступок – навмисне порушення вимог дорослого, якщо і без злого умислу, але з усвідомленням, що це погано, яке поступово може стати повторюваним.

Як зазначають багато дослідників, значення ролі раннього емоційного досвіду дитини має важливе значення для формування особистості. Адже найважливішою соціальною потребою цього періоду є емпатійне спілкування з дорослим. Саме відчуття дитиною себе як такої, яку люблять, почуття захищеності та повного прийняття з боку дорослих є фундаментом розвитку здорової психіки.

Мала дитина сприймає ставлення до неї дорослого як оцінку своєї поведінки загалом, вона ще не може розуміти, що погане або байдуже ставлення до неї в певний момент може бути викликане іншими, не пов'язаними з дитиною причинами. За відсутності педагогічної допомоги зняття негативних переживань у дитини може відбутися через викривлення уявлень про свою поведінку. Дитина, яка переживає в ранньому дитинстві образу, несправедливість, поступово стає хворобливо сприйнятливою до найменших виявів несправедливості, байдужості, може почати бачити зло і там, де його немає, протиставляючи дійсному й уявному злу те, що вона може протиставити: неслухняність, норовистість, різкість, брутальність, свавілля, бажання діяти не так, як вимагають дорослі тощо [49].

3. Молодий шкільний вік

Для молодшого школяра психотравмуючі ситуації пов'язані з потребою в позитивній оцінці з боку дорослих насамперед учителів і батьків, особливо щодо оцінки успіхів у навчальній діяльності, а також із бажанням посісти сприятливе становище у системі міжособистісних стосунків колективу класу. Незадоволення цих потреб викликає емоційну напругу, негативні переживання учня. Як зазначає Е. Еріксон, небезпека для молодшого школяра криється у формуванні почуття неповноцінності або некомпетентності, яке має безпосередній вплив на шкільну успішність. Через те, що внутрішній світ дитини ще недостатньо розвинутий, не збагачений досвідом переживання критичних ситуацій, перешкоди, що є на шляху задоволення її важливих соціальних потреб, не завжди стимулюють до активності щодо їх подолання[6]. Для молодшого школяра найважливіша мета – успішно навчатися, добре себе поводити – втрачається і перед ним виникає інша мета – позбавитися негативних емоційних переживань, що викликані негативними оцінками з боку дорослих, які мають на дитину значний вплив, насамперед батьків і вчителів. Дитина може відмовитися від діяльності, в якій вона не здобула успіху, залишити намагання дотримуватися нормативної поведінки і звернутися до компенсаторної поведінки. Ця поведінка може виявитися, зокрема, у послужливості, активності щодо виконання громадських доручень, а якщо це не вдається, – у зухвалій, зарозумілій, жорстокій поведінці, пошуку підтримки в неформальному середовищі тощо. Виникає феномен «смилового бар'єру»: дитина немовби не чує або не розуміє, що говорить їй дорослий, до якого (або до певних його вимог) через попередній досвід спілкування дитина ставиться негативно.

4. Підлітковий вік

Ускладнення психічного розвитку в підлітковому віці урізноманітнює вияви середовищної дезадаптації і, відповідно, форми компенсаторної поведінки дитини. Загалом, як зауважує І. С. Кон (1989), підлітковий вік є групою ризику в контексті девіантної поведінки через: труднощі перехідного

періоду, починаючи з психогормональних процесів і завершуючи перебудовою Я-концепції, що зумовлюють переживання підлітками тривоги, емоційної напруженості, нестійкості, неврівноваженості тощо; граничність і невизначеність становища підлітка (уже не дитина, ще не дорослий); розходження між об'єктивним положенням учня і його прагненням вважати себе дорослим на тлі недостатніх навичок спілкування, засобів взаємодії зі світом дорослих на партнерських засадах; почуття «дорослості» як суперечності між орієнтацією на самостійність і відсутністю відповідного життєвого досвіду [33].

Серед типових рис «важкого підлітка» визначають:

- відставання в інтелектуальній сфері;
- нерозвиненість чи особлива вибірковість сприйняття й оцінки соціального середовища;
- недосконалі розумові процеси, нерозвинуте мовлення;
- безвідповідальність, лінь, шкідливі звички, часто байдужість, жорстокість до інших людей, тварин, природи тощо;
- підвищена конфліктність у стосунках з однокласниками, батьками, вчителями;
- підвищений інтерес до заборонених, не відповідних віку, розваг на тлі відсутності інтересу до соціально корисних видів діяльності;
- афективність, відсутність бажання і вмінь стримувати себе в момент сильного збудження;
- активізація механізмів психологічного захисту, що впливають на трактування підлітком поведінки як нормальної;
- формування нечесності, агресивності;
- вибір негативних способів самоствердження через девіантну поведінку тощо [49].

5. Гендерні аспекти девіантної поведінки особистості

У сучасній психології гендер розглядається як соціальна стаття, що є комплексом соматичних, репродуктивних, соціокультурних і поведінкових

характеристик, що забезпечує індивіду особистісний, соціальний і правовий статус чоловіка і жінки.

Гендер – це соціальна особливість статі людини на відміну від біологічної статі, соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості людини – чоловіка і жінки – в усіх сферах життєдіяльності [12].

Важливим у контексті вивчення девіантної поведінки особистості постає поняття гендерної ідентичності. Термін «ідентичність» пов'язується з іменем Е. Еріксона, що означає внутрішню безперервність і тотожність особистості.

Володіти ідентичністю означає:

- 1) Відчувати себе, своє буття як особистості незмінним, незалежно від ситуації, ролі, самосприйняття.
- 2) Відчувати минуле, сьогодення та майбутнє як єдине ціле.
- 3) Відчувати зв'язок між власною безперервністю та визнанням безперервності іншими людьми.

Е. Еріксон розумів розвиток ідентичності як взаємодію трьох процесів:

- біологічних;
- соціальних;

-Его-процесів, причому Его відповідає за інтеграцію перших і других процесів. Результат інтегративної роботи Его чи его-синтезу – конфігурація елементів ідентичності [49].

Практичне заняття 4.Вікові та гендерні аспекти девіантної поведінки особистості

План практичного заняття:

1. Вікові особливості девіантної поведінки особистості.
2. Дошкільний вік.
3. Молодший шкільний вік.
4. Підлітковий вік.
5. Гендерні аспекти девіантної поведінки особистості.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Як виявляються вікові особливості прояву девіантної поведінки особистості?
2. Охарактеризуйте особливості відхилень у поведінці дошкільників.
3. Якими є вияви девіантної поведінки у молодших школярів?
4. Шкільна дезадаптація як чинник відхилень у поведінці молодшого школяра.
5. Проаналізуйте особливості девіантної поведінки підлітків.
6. Вкажіть акцентуації характеру підлітків та їх вплив на відхилення поведінки.

2. Практична частина.

Завдання 1. Подумайте над цими питаннями і дайте на них письмову відповідь.

1. Подайте аналіз тенденцій особливостей вияву девіантної поведінки особистості.
2. Подумайте, чому гендерні стереотипи впливають на вияви девіантної поведінки особистості.
3. Поясніть, чому в дошкільному віці не можна говорити про девіантну поведінку.
4. Проаналізуйте важливість статевого виховання дитини.

Самостійна робота 4. Вікові та гендерні аспекти девіантної поведінки особистості

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Поняття вікової норми та її відхилення в психології девіантної поведінки.
2. Поняття гендеру в психології.
3. Поняття гендерної норми та її відхилення в психології девіантної поведінки.
4. Порівняльний аналіз гендерних аспектів девіантної поведінки.

5. Вікові особливості девіантної поведінки.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

Підготувати психологічне есе на тему: «Моє розуміння вікових та гендерних норм та їх відхилення».

Література:

Основна: 2, 4, 5, 9, 10, 11, 12.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 12, 33, 49.

Тема 5. Адиктивна поведінка особистості. Хімічні залежності

Характеристика адитивної поведінки. Хімічні залежності. Фази та чинники адитивної (залежної) поведінки.

1. Характеристика адитивної поведінки. Хімічні залежності

Адиктивна поведінка розглядається як специфічна форма девіантної, деструктивної активності, суть якої полягає у прагненні особистості уникнути реальності шляхом навмисної трансформації психоемоційного стану через використання певного об'єкта – речовини чи виду діяльності. У своїй основі вона поєднує як психологічну, так і фізіологічну залежність, що формує стійкий патерн реагування в межах девіантної адаптації.

Психологічна залежність виявляється в постійному, компульсивному прагненні змінити внутрішній стан за допомогою адиктивного об'єкта та у формуванні дистресу за його відсутності.

Фізична залежність зумовлена регулярним впливом психоактивних речовин (ПАР) на організм, що викликає розвиток синдрому абстиненції – соматичного стану дискомфорту внаслідок відсутності речовини в організмі. Такий тип залежності класифікується як захворювання (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія) [2].

Хімічна залежність, як різновид адиктивної поведінки, вирізняється формуванням сильної фізичної потреби в ПАР, що є неконтрольованою й практично неможливою до самостійного подолання без зовнішньої допомоги. У процесі тривалого вживання ПАР ці речовини інтегруються в метаболічні процеси організму, що й обумовлює фізіологічну природу залежності. Абстинентний синдром при алкоголізмі зазвичай проявляється у вигляді похмілля, тоді як при наркотичній чи токсичній залежності – як «ломка», що супроводжується фізичним болем і симптомами, подібними до важких захворювань. Споживання ПАР дозволяє швидко купірувати ці прояви.

Окрім фізіологічного компонента, психоемоційні наслідки також є суттєвими: тривожність, дратівливість, зниження рівня самоконтролю, емоційна нестабільність, депресивні стани, ізоляція, зниження соціальної

активності, обмеження соціального кола до споживачів ПАР. Розвиток такої поведінки зумовлює необхідність мультидисциплінарного втручання, що охоплює співпрацю психолога з лікарями (наркологом, психіатром, терапевтом) для підвищення ефективності психокорекційної роботи та зниження ризику рецидиву [2].

Серед детермінант хімічної залежності вагоме місце посідає сприйняття особистістю власної життєвої ситуації. Схильність до адиктивних форм реагування виникає через:

- недостатній розвиток саморегуляційних функцій;
- дефіцит волі та самодисципліни;
- низьку фрустраційну толерантність;
- домінування унікальних стратегій поведінки;
- схильність до неусвідомленої компенсації емоційного дискомфорту.

Такі індивіди часто не здатні знайти природні способи досягнення задоволення, радості чи розслаблення, вбачаючи у щоденній діяльності переважно джерело стресу. Відповідно, формується потреба у штучній зміні психічного стану шляхом вживання ПАР [49].

2. Фази та чинники адиктивної (залежної) поведінки

Однією з особливостей адиктивної поведінки є її циклічність – послідовне повторення стадій, що визначають структуру залежності. Виокремлюють наступні фази розвитку залежної поведінки:

1. Стан латентної готовності до адиктивної поведінки – перший етап, що характеризується зростанням інтересу до об'єкта залежності або прагненням до його випробування.
2. Посилення внутрішнього напруження та бажання – формується психологічна потреба у контакті з об'єктом.
3. Фаза пошуку – індивід свідомо шукає можливості отримання об'єкта адикції.
4. Контакт з об'єктом і переживання зміненого стану.
5. Фаза розслаблення та тимчасового задоволення.

6. Ремісія – відносна стабілізація або перерва, після якої цикл повторюється [11].

Чинники адиктивної поведінки класифікують на кілька основних груп:

1. Біологічні: генетична схильність, порушення діяльності ЦНС, нейрофізіологічні дисфункції.
2. Соціальні: особливості соціального мікро- і макросередовища (родина, школа, ЗМІ, суспільні норми).
3. Психологічні: особистісні конфлікти, низька стресостійкість, деформація самооцінки, труднощі у сфері міжособистісної взаємодії, травматичний досвід.

Підлітковий вік вважається найбільш вразливим періодом для розвитку адикцій через психологічну нестабільність, пошук нових форм ідентичності, вплив однолітків, прагнення до самостійності при низькому рівні життєвого досвіду.

Для дослідження конкретного виду адиктивної поведінки доцільно застосовувати наступну схему аналізу:

- тип залежності;
- її психологічні характеристики;
- мотиваційні фактори;
- механізми виникнення та розвитку;
- вікові особливості прояву;
- типологічна характеристика особистості залежного;
- підходи до профілактики й корекції даної форми адиктивної поведінки [2]

Практичне заняття 5. Адиктивна поведінка особистості. Хімічні залежності

План практичного заняття:

1. Характеристика адитивної поведінки.
2. Хімічні залежності.
3. Фази адитивної (залежної) поведінки.

4. Чинники адиктивної поведінки.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Поясніть стадії виникнення алкогольної залежності.
2. Як визначається доза вживання алкоголю?
3. Розкрийте зміст поняття «психоактивна речовина».
4. Які ситуації вживання алкоголю належать до зловживання алкоголем?
5. Які головні симптоми на першій та другій стадії алкоголізму?
6. У чому полягає біологічна схильність до алкоголізму?
7. Розкрийте зміст алкогольного синдрому плода.

2. Практична частина.

Завдання 1. Складіть психологічний портрет особистості з хімічною залежністю (на прикладі літературного героя або реального кейсу).

Завдання 2. Заповніть таблицю: «Ознаки хімічної залежності» – поділіть на фізіологічні, поведінкові, емоційні прояви.

Завдання 3. Розробіть інформаційний буклет або пост для молоді з порадами щодо профілактики хімічних залежностей.

Завдання 4. Проаналізуйте реальну ситуацію (новину, відео, інтерв'ю), де показана хімічна залежність. Визначте її причини та наслідки.

Завдання 5. Проаналізуйте фільм або серіал, у якому показано тему хімічної залежності. Як вона вплинула на сюжет і розвиток персонажа?

Самостійна робота 5. Адиктивна поведінка особистості. Хімічні залежності

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Вплив адиктивної поведінки на особистість.
2. Основні ознаки співзалежності та її психологічні механізми.
3. Методи профілактики хімічних залежностей серед підлітків та молоді.

4. Сучасні психотерапевтичні підходи для роботи з людьми, що мають хімічні залежності.

5. Класифікації хімічних залежностей у психології та медицині.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Складіть психологічний портрет особистості з хімічною залежністю (на прикладі літературного героя або реального кейсу).

Література:

Основна: 1, 2, 3, 6, 9, 11, 12.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 39, 49.

Тема 6. Адиктивна поведінка особистості. Нехімічні залежності

Поведінкова залежність. Залежність від азартних ігор. Релігійна адикція. Харчова адикція. Технологічні залежності.

1. Поведінкова залежність

Поведінкова (нехімічна) залежність- це форма адиктивної поведінки, при якій об'єктом залежності виступає не речовина, а певна повторювана дія або модель поведінки[6]. Для цього типу адикцій характерні такі універсальні ознаки, як:

- надмірна значущість об'єкта адикції для особистості;
- симптоми відміни (емоційний дискомфорт при припиненні поведінки);
- зміна настрою в залежності від наявності або відсутності об'єкта залежності;
- зростання толерантності, тобто необхідність збільшення частоти або інтенсивності дії;
- конфлікти, як внутрішньоособистісні, так і міжособистісні;
- тенденція до рецидивів.

До основних поведінкових адикцій належать:

1. Залежність від азартних ігор (ігроманія, лудоманія, гемблінг);
2. Еротичні залежності (любовна, сексуальна, любовно-сексуальна адикція, співзалежність);
3. Соціально прийнятні залежності- трудового, захоплення спортом (гіперспорт), шопоголізм, прагнення до модифікації тіла (наприклад, пластичні операції), релігійна адикція;
4. Харчові адикції- компульсивне переїдання, голодування;
5. Технологічні залежності(комп'ютерні залежності, Інтернет-залежність, залежність від мобільних пристроїв, гаджетів, соціальних мереж тощо).

Нехімічні форми адикції часто поєднуються з іншими психічними порушеннями, такими як афективні розлади, obsesивно-компульсивний синдром, неврози, розлади особистості, а також з хімічними залежностями.

Причини формування таких залежностей включають біологічні, психологічні та соціальні аспекти. Дослідники звертають увагу на можливу роль спадковості, однак вирішальним чинником найчастіше виступає соціальне середовище, у якому формується особистість[2].

2. Залежність від азартних ігор

Залежність від азартних ігор (гемблінг, лудоманія)- форма адиктивної поведінки, яка характеризується низкою ознак, серед яких:

- постійна зацікавленість грою, зростання тривалості участі в азартних іграх;
- поступове звуження інтересів і заміна колишніх життєвих цінностей ігровими мотиваціями;
- нав'язливі думки про гру та постійне уявлення ігрових ситуацій;
- втрата контролю - неможливість зупинитися як після виграшу, так і після серії поразок;
- виникнення психологічного дискомфорту (тривожність, дратівливість, внутрішнє напруження) вже через короткий час після припинення гри, що супроводжується сильним потягом до її продовження;
- поступове збільшення частоти ігрових епізодів, прагнення до підвищеного ризику;
- періодичні сплески емоційного збудження, що супроводжуються пошуком можливості зіграти;
- ослаблення здатності протистояти бажанню грати.

Важливою психологічною рисою проблемних гравців є втрата контролю над власною поведінкою. Хоча залежність частіше спостерігається у чоловіків, у жінок вона, як правило, має більш тяжкий перебіг і гірше піддається психотерапевтичній корекції. Часто гемблінг супроводжується вживанням алкоголю чи інших психоактивних речовин.

Типові труднощі, з якими стикаються гравці, включають:

- проблеми у спілкуванні;
- часті конфлікти в особистому житті;

- розлучення;
- нестабільність у професійній діяльності та порушення трудової дисципліни.

Серед соціальних чинників ризику виділяють:

- хибні моделі виховання в сім'ї (зокрема, позитивне ставлення до азартних ігор, допуск дітей до участі в них);
- надмірну концентрацію на матеріальних благах, заздрість до заможніших людей;
- переконання, що гроші можуть вирішити всі життєві проблеми.

Запобігають розвитку гемблінгової залежності такі навички, як уміння планувати бюджет, відповідальне ставлення до грошей, фінансова дисципліна, засвоєна ще в дитинстві.

Поведінка залежних гравців часто розгортається у вигляді «ігрового циклу», який включає такі фази:

1. Фаза утримання від гри.
2. Виникнення автоматичних фантазій про гру.
3. Зростання емоційної напруги.
4. Прийняття рішення про участь у грі.
5. Витіснення самого факту прийняття рішення - і його реалізація.

Після завершення циклу все починається знову з фази утримання.

Серед найефективніших методів психологічної допомоги гемблерам - когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) та програма «12 кроків»[2].

3. Релігійна адикція

Сутність релігійної адикції полягає у надмірному зосередженні на релігійних практиках, які стають центральними в житті людини, витісняючи інші сфери існування. В усіх соціальних та особистісних взаємодіях починає домінувати релігійний контекст. У таких умовах віра втрачає особистісну глибину й перетворюється на механічне слідування релігійним нормам, а контроль над поведінкою людини переходить до релігійної спільноти або її лідера.

Основні симптоми релігійної залежності:

- відмова від критичного мислення, сумнівів і запитань щодо релігійного вчення;
- віра, сформована на почутті сорому;
- ілюзорне очікування, що Бог усе вирішить без особистих зусиль;
- нетерпимість до інакодумства, категоричне чорно-біле мислення;
- компульсивна ритуалізованість, нав'язлива релігійна активність;
- економічно необґрунтовані пожертви;
- протиставлення себе науці, медицині та освіті;
- соціальна ізоляція, відмова від праці, розрив стосунків із близькими;
- маніпулятивне цитування священних текстів, почуття «обраності»;
- емоційні й поведінкові прояви екзальтації: трансopodobні стани, штучна емоційність;
- переконаність у власній духовній вищості;
- виникнення глибокої кризи – емоційної, фізичної, психічної – в разі втрати контакту з релігійною групою.

Релігійна залежність розглядається як одна з форм втечі від особистої відповідальності та реального життя. Вона дозволяє уникнути внутрішніх конфліктів, тривог і складнощів самовизначення, перекладаючи відповіді на життєві питання на релігійний авторитет[9].

Окремим напрямом вивчення релігійної адикції є аналіз деструктивних культів, які формують залежність за рахунок обмеження свободи вибору, поступової втрати індивідуальності та встановлення жорсткого контролю з боку групи або її лідера. Члени таких об'єднань відриваються від свого соціального оточення, втрачають здатність до самостійного мислення.

Культиможна класифікувати за напрямками:

- релігійні (духовні);
- політичні;

- групи масової терапії;
- комерційні об'єднання.

Хоча світоглядні позиції таких груп можуть істотно відрізнятися, їх основна спільна риса - контроль свідомості та поведінки через обман, психологічне тиснення та маніпулювання.

Визначальними ознаками культів є:

- нав'язування залежної поведінки;
- зловживання владою;
- маніпулювання емоціями;
- формування культової фігури лідера [2].

4. Харчова адикція

Термін «харчова поведінка» означає сукупність дій, пов'язаних із процесом споживання їжі, з урахуванням її кількісного та якісного складу. Вона включає зовнішній прояв голоду, що виявляється у пошуку їжі, а також мотиви, пов'язані з апетитом, який має переважно емоційне підґрунтя [12]. До психологічно значущих аспектів харчової поведінки належать:

- ціннісне ставлення до їжі,
- сформовані харчові стереотипи,
- орієнтація на образ тіла та прагнення його вдосконалення.

Харчування виконує не лише біологічну функцію - воно також задовольняє соціальні та психологічні потреби: зняття напруги, отримання задоволення, самоствердження, спілкування, дотримання ритуалів, підтримання звичок тощо.

Формування харчової поведінки має значний вплив на фізичний компонент самоусвідомлення, а також на емоційний і когнітивний розвиток особистості. Адекватна харчова поведінка передбачає відповідність між харчовими звичками та індивідуальними потребами організму.

Розлади харчової поведінки виникають через поєднання фізіологічних та психологічних чинників і становлять серйозну загрозу для здоров'я. До найбільш відомих порушень належать нервова булімія та нервова анорексія.

Нервова булімія проявляється у повторюваних епізодах надмірного переїдання на тлі надмірної турботи про масу тіла. Зазвичай це супроводжується:

- безконтрольним споживанням великої кількості їжі;
- використанням очищувальних практик (штучна блювота, проносні засоби);
- дотриманням суворих дієт;
- надмірним фізичним навантаженням;
- сильним впливом ваги на самооцінку.

Нервова анорексія характеризується навмисним зниженням споживання їжі до повної відмови, викликаної не лише фізіологічними, а й психологічними причинами. Основні ознаки включають:

- значне зниження маси тіла;
- аменорею у жінок;
- спотворене сприйняття власного тіла;
- зміни апетиту, іноді з патологічними формами (споживання неїстівного);
- сітофобію (страх перед їжею);
- орторексію (одержимість «здоровим» харчуванням) [1].

Розлади харчової поведінки є наслідком тривалого впливу комплексу соціальних, психологічних, поведінкових та емоційних чинників. Їх розглядають як форму залежності, оскільки індивід втрачає контроль над харчовими імпульсами, навіть розуміючи загрозу для життя.

Окрім клінічних розладів, існують також непсихопатологічні відхилення харчової поведінки, що не є хворобами, але заважають нормальному функціонуванню особистості. Серед них:

- екстернальна харчова поведінка (переїдання під впливом зовнішніх подразників);
- емоціогенне споживання (як реакція на стрес);
- обмежувальна поведінка;

- компульсивне переїдання.

Згідно з підходом адиктології, такі порушення належать до поведінкових залежностей, що формуються у вигляді нав'язливих патернів, які людина не здатна самотійно подолати.

Найбільш вразливими до розвитку харчових залежностей є дівчата-підлітки (12–13 років і старші), молоді жінки (до 25–30 років), а також особи з психічними порушеннями, у яких харчові розлади виступають супутнім симптомом[7].

До ключових психологічних чинників ризику належать:

- негативна Я-концепція, низька самооцінка (К. Роджерс);
- почуття безконтрольності, депресія, страх;
- емоційна ізоляція, замкненість, алекситимія;
- сімейні конфлікти та дисфункціональні стосунки;
- соціальний тиск, насмішки щодо зовнішності;
- прагнення відповідати ідеалам краси;
- відсутність самоприйняття та задоволення життям [2].

5. Технологічні залежності

Для опису цієї адикції використовуються такі терміни, як: комп'ютерна адикція, кіберадикція, нетаголізм, віртуальна залежність, однак у широкому розумінні до них зараховують:

1. Залежність від використання комп'ютера.
2. Залежність від Інтернету.
3. Залежність від віртуального спілкування.

Ця форма адиктивної поведінки проявляється в прагненні втекти від реальності та штучно змінити свій психічний стан через надмірне занурення у віртуальне середовище.

Поняття «Інтернет-залежність» визначається як неконтрольована потреба у використанні мережі, що базується на зниженому рівні самоконтролю та ризикує повністю замінити реальне життя віртуальним.

К. Янг виділяє п'ять основних форм Інтернет-залежності:

- надмірне захоплення онлайн-спілкуванням і віртуальними знайомствами;

- компульсивна онлайн-активність, пов'язана з фінансами (аукціони, покупки, азартні ігри);

- інформаційне перенасичення (безупинне переглядання веб-сторінок);

- гіперзахоплення комп'ютерними іграми;

- кіберсексуальна залежність.

Згідно з гіпотезою М. Гріффітса, виникнення комп'ютерної залежності може бути спричинене різноманітними факторами: процесом друкування, специфікою мережевої комунікації, дефіцитом офлайн-спілкування, підвищеним інтересом до порнографічного контенту, активною участю в онлайн-спільнотах, чатах та іграх[8].

Хоча комп'ютеризація має низку позитивних ефектів (розвиток логічного мислення, самооцінки, самореалізації, позитивних рис характеру), надмірне психічне залучення до цифрового середовища може призводити до формування деструктивної поведінки, змін особистісної структури, розвитку залежності.

Віртуальна реальність приваблива для втечі від дійсності завдяки своїм характеристикам: анонімності, доступності, фрагментарності, зміненому статусу тілесності, свідомості, особистості та волі. В Інтернет-просторі користувач може створити альтернативний образ себе, реалізувати фантазії, змінити формат самопрезентації, що своєю чергою модифікує міжособистісне спілкування: знижується значення невербальних сигналів, зникають соціальні бар'єри, з'являється відчуття свободи.

Окремий різновид цієї залежності - цегейм-залежність (від англ. game-гра).

Вона формується внаслідок надмірного захоплення комп'ютерними іграми, які дозволяють користувачеві віртуально задовольняти ключові потреби:

- в ухиленні від реальності;

- в ролевій реалізації, в домінуванні тощо.

Замість того щоб вирішувати реальні життєві труднощі, людина починає «проживати» альтернативне життя в ігровому світі. Це негативно впливає на її особистісний розвиток, самооцінку, моральні установки та формування самосвідомості[2].

Практичне заняття 6. Адиктивна поведінка особистості. Нехімічні залежності

План практичного заняття:

1. Поведінкова залежність.
2. Залежність від азартних ігор.
3. Релігійна адикція.
4. Харчова адикція.
5. Технологічні залежності.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Що таке адиктивна поведінка, які її загальні характеристики?
2. Чим відрізняються хімічні та нехімічні залежності?
3. Які типи нехімічної адикції виокремлює сучасна психологія?
4. Які психологічні механізми лежать в основі формування адиктивної поведінки?
5. Яку роль відіграє Я-концепція у розвитку залежної поведінки?
6. Як класифікуються нехімічні залежності за їх впливом на особистість?
7. У чому полягає відмінність між адикцією та звичкою?
8. Які особистісні чинники роблять індивіда вразливим до нехімічних залежностей?
9. Як культура та соціальне середовище впливають на поширення адиктивної поведінки?
10. Які теорії пояснюють виникнення залежностей (біопсихосоціальна, когнітивна, психоаналітична тощо)?

11. Які ознаки характерні для комп'ютерної, ігрової, релігійної чи харчової залежності?

12. У чому полягає небезпека перекресних адикцій?

2. Практична частина.

Завдання 1. Складіть психологічний портрет особистості з комп'ютерною залежністю (на основі кейсу або прикладу).

Завдання 2. Розробіть пам'ятку для батьків з рекомендаціями щодо профілактики гейм-залежності у підлітків.

Завдання 3. Проведіть міні-опитування серед одногрупників щодо частоти використання соціальних мереж та інтерпретуйте результати в контексті ризику формування залежності.

Завдання 4. Складіть план індивідуального консультування для клієнта з ознаками релігійної адикції.

Завдання 5. Проаналізуйте фільм або серіал, у якому зображено поведінкову залежність.

Самостійна робота 6. Адиктивна поведінка особистості. Нехімічні залежності

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Психологічна характеристика адиктивної поведінки особистості.
2. Класифікація та особливості нехімічних залежностей.
3. Ігрова залежність (гемблінг): психологічний портрет та наслідки.
4. Інтернет-залежність: форми прояву, діагностика та профілактика.
5. Феномен харчових адикцій: нервова булімія та анорексія.
6. Релігійна залежність як форма деструктивної поведінки.
7. Формування адиктивної поведінки у підлітковому віці.
8. Соціальні та сімейні чинники розвитку нехімічних адикцій.
9. Профілактика поведінкових залежностей у закладах освіти.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1.Створіть інформаційний плакат або буклет для школярів (здобувачів) «Як не стати заручником Інтернету».

2.Складіть список тривожних сигналів, які свідчать про ризик розвитку адиктивної поведінки у підлітка, та запропонуйте алгоритм дій для батьків або вчителів.

Література:

Основна: 1, 2, 4, 6, 7,8, 9, 11, 12, 14, 15.

*Допоміжна:*2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 39, 49.

Тема 7. Суїцидальна поведінка

Основні складові суїцидальної поведінки. Основні фактори ризику та мотиви суїцидальної поведінки. Підлітки як основна група ризику суїцидальної поведінки.

1. Основні складові суїцидальної поведінки

Суїцидальна поведінка - це спроба впоратись із глибокою особистісною кризою, часто спричиненою внутрішніми або соціальними конфліктами[12]. Її своєчасне розпізнавання та професійна допомога здатні врятувати життя.

Суїцидальна поведінка охоплює внутрішні (думки, уявлення, переживання) та зовнішні (висловлювання, спроби, завершене самогубство) форми.

До внутрішніх проявів належать:

- антивітальні переживання (втрата сенсу життя);
- пасивні думки про смерть («було б добре померти»);
- суїцидальні задуми (обмірковування способу, часу, місця);
- наміри (готовність до дії, рішучість).

Зовнішні форми включають:

- висловлювання про самогубство;
- спроби (усвідомлені дії без летального результату);
- завершений суїцид (вчинок, що призвів до смерті).

Пресуїцидальний період - це час від виникнення думок до дії. Він може бути гострим (тривалість – хвилини) або хронічним (тривалість – дні чи місяці).

Не всі смерті є наслідком суїцидальної поведінки. До самогубства відносять лише ті вчинки, які були усвідомлені, навіть якщо людина перебувала під впливом психічного розладу (галюцинацій, депресії)[49].

Людина переживає безнадійність, безпомічність через фрустрацію надзвичайно важливих для неї потреб вищого порядку і через звуження свідомості мислення працює за логікою: або негайне вирішення проблеми,

або смерть. Через амбівалентне ставлення до смерті (бажання смерті, яке поєднується з бажанням допомоги з боку інших людей) самовбивця часто подає відповідні сигнали про допомогу, залишаючи повідомлення – листи, наводячи лад у справах тощо [49].

Антисуїцидальні фактори- обставини, які зменшують ризик суїцидальної поведінки:

1. Соціальна підтримка.
 2. Тісні стосунки з родиною.
 3. Високий рівень рефлексії, емоційна гнучкість.
 4. Соціальна адаптованість.
 5. Звернення по психологічну допомогу.
- 2. Основні фактори ризику та мотиви суїцидальної поведінки. Підлітки як основна група ризику суїцидальної поведінки.**

Основні фактори ризику суїцидальної поведінки:

1. Макросоціальні (загальносуспільні):
 - кризи, війни, катастрофи, політична нестабільність;
 - наслідування відомих осіб, фільмів, блогерів.
2. Соціально-побутові:
 - матеріальні труднощі;
 - проблеми на роботі;
 - борги тощо.
3. Психологічні фактори:
 - когнітивні: «тунельне мислення», песимізм, ригідність;
 - емоційні: депресія, самотність, імпульсивність, алекситимія;
 - поведінкові: відсутність навичок подолання труднощів, досвід попередніх спроб;
 - особистісні: низька самооцінка, порушення Я-концепції, перфекціонізм, дезадаптація.
4. Соціально-сімейні:

- конфлікти;
- втрати;
- насильство;
- соціальна ізоляція.

5. Психопатологічні:

- вживання психоактивних речовин;
- психічні розлади (шизофренія, біполярні, психози).

6. Медичні фактори:

- невиліковні захворювання;
- втрата працездатності;
- хронічні страждання.

Варто пам'ятати, що наведені фактори не є прямими причинами самогубства, але збільшують його ймовірність.

Мотиви суїцидальної поведінки:

- заклик про допомогу;
- бажання втекти від проблем;
- помста або самопокарання;
- протест (релігійний, ідеологічний);
- зняття емоційної напруги;
- реальне бажання померти[2].

Ефективна допомога людям із суїцидальними тенденціями має бути спрямована на зниження рівня ізоляції, роботу з суїцидальними думками, розвиток навичок вирішення проблем і зменшення впливу факторів ризику.

Підлітки - основна група ризику. Серед потенційних суїцидентів виділяють:

- підлітків, які вже мали спробу;
- залежних (алкоголь, наркотики);
- тих, у кого в родині були випадки суїциду;
- хронічно хворих або з інвалідністю;
- психічно нестабільних (депресії, афективні розлади);

- тих, хто зазнав серйозної втрати (наприклад, батьків).

Депресія - основний провісник суїциду. Основні ознаки депресії:

- втрата інтересу до життя, апатія;
- знижена самооцінка, почуття провини;
- негативне ставлення до минулого і майбутнього;
- нав'язливі думки про смерть;
- хронічна втома, зміни в сні, апетиті, навчанні.

Ознаки високої суїцидальної небезпеки:

- прямі або непрямі заяви про намір;
- підготовчі дії (пошук засобів, прощання з близькими);
- незвичні зміни поведінки;
- соціальна ізоляція[49].

Практичне заняття 7. Суїцидальна поведінка

План практичного заняття:

1. Основні складові суїцидальної поведінки.
2. Основні фактори ризику та мотиви суїцидальної поведінки.
3. Підлітки як основна група ризику суїцидальної поведінки.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Дайте визначення суїцидальної поведінки.

Поясніть відмінність між суїцидальною та аутодеструктивною поведінкою.

2. Охарактеризуйте основні етапи суїцидальної поведінки.
3. Наведіть і коротко охарактеризуйте внутрішні та зовнішні форми суїцидальної поведінки.

4. Визначте основні групи чинників ризику суїцидальної поведінки.

5. У чому полягає відмінність між психопатологічними, психологічними та соціальними факторами?

6. Чим відрізняються причини та мотиви суїцидальної поведінки?

7. Проаналізуйте роль антивітальних переживань у розвитку суїцидальних тенденцій.

8. Охарактеризуйте постсуїцидальні стани.
9. Наведіть приклади антисуїцидальних факторів.

2. Практична частина.

Завдання 1. Складіть психологічний портрет людини з високим суїцидальним ризиком (врахуйте когнітивні, емоційні та поведінкові особливості).

Завдання 2. Проаналізуйте ситуацію. Уявіть, що підліток висловлює думки про безглуздість життя. Опишіть можливі дії психолога.

Завдання 3. Розробіть план профілактичного тренінгу для молоді на тему «Як подолати кризу без шкоди для себе».

Завдання 4. Проведіть аналіз мотивів самогубства у відомих літературних персонажів (Гамлет, Ромео і Джульєтта).

Самостійна робота 7. Суїцидальна поведінка

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Поняття про суїцидальну поведінку.
2. Концепції суїцидів
3. Мотиви суїцидальної поведінки.
4. Фактори суїцидального ризику.
5. Вікові особливості суїцидальної поведінки.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Написати психологічне есе на тему: «Моє розуміння причин суїцидальної поведінки особистості».
2. Розробіть програму інформування про служби психологічної допомоги у вашому закладі вищої освіти.
3. Розробіть пам'ятку для батьків та педагогів: як розпізнати ознаки суїцидальної поведінки у підлітка.

Література:

Основна: 1, 2, 3, 4, 8, 11, 12, 14, 15.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 39, 49.

Тема 8.Агресивна поведінка

Агресивна поведінка та її основні ознаки. Булінг.

1. Агресивна поведінка та її основні ознаки

Агресія – це фізична або вербальна поведінка, метою якої є заподіяння шкоди (фізичної, психологічної) іншим людям.

Існують різновиди агресії:

фізична (завдання тілесних ушкоджень) та вербальна (словесні образи, імперативні та іронічні висловлювання у чиюсь адресу).

Агресивність – це властивість особистості, що виражається в готовності до агресивної поведінки [13].

Агресію слід відрізняти від агресивності та агресивної поведінки. Агресивність – це схильність проявляти внутрішню спонукальну тенденцію (агресію) у внутрішніх та зовнішніх формах, що реалізуються у поведінці (агресивна поведінка).

Основними ознаками такої поведінки є:

- виражене прагнення до домінування над людьми і використання їх у своїх цілях;
- тенденція до руйнування, спрямованість на завдання шкоди навколишнім людям;
- схильність до насилля [2].

Існують такі види агресивних дій (Басс-Дарка):

- 1) Фізична агресія (напад, фізична дія).
- 2) Непряма агресія (плітки, жарти, крик, тупотіння ногами).
- 3) Схильність до роздратування (готовність до прояву негативних емоцій за найменшого емоційного збудження).
- 4) Негативізм (опозиційна манера поведінки від пасивного опору до активної боротьби).
- 5) Образа (зависть і ненависть до оточуючих за їх реальні чи уявні вчинки).

6) Підозрілість (від недовіри й обережності до переконання, що всі інші люди завдають шкоду чи планують це зробити).

7) Вербальна агресія (сварка, крик, погрози, прокляття).

Різні види агресивних дій можуть бути зумовлені різними чинниками і входити в структуру різних типів девіантної поведінки (кримінальна, деліквентна, асоціальна, адитивна)[49].

2. Булінг

Булінг – повторювана і агресивна поведінка, спрямована проти однолітків у шкільному середовищі, що характеризується дисбалансом влади між агресором і жертвою[9].

Булінг - це агресія одних дітей проти інших, коли сили агресора і жертви є нерівними, агресія може бути повторюваною. Нерівність сил, повторюваність - дві суттєві ознаки булінгу.

Основні форми булінгу:

1. Фізичний булінг (вважається найжорстокішою формою булінгу, коли жертву б'ють, штовхають, ставлять підніжки, а також побої, які нанесені різними предметами тощо).

2. Психологічний булінг (це цькування, пов'язане з дією на психіку, за допомогою вербальних образ, насмішок, залякувань, переслідувань, які оказують емоційний тиск на жертву).

Включає в себе:

- вербальний булінг - цькування за допомогою слів; образливі жести або дії (наприклад, пінки, підніжки);
- залякування (це загроза, з метою переконання, що нападник може завдати шкоди безпосередньо жертві або її близьким людям, щоб жертва робила те, що вигідно кривдникові);
- ізоляція (винятки або ігнорування жертви частиною однолітків або всім класом);
- вимагання (наприклад, вимагають або забирають гроші, речі, їжу тощо);

- ушкодження та інші дії з майном (наприклад, кривдник ховає або псує особисті речі жертви) [57].

3. Кібербулінг (переслідування жертви, метою якого є приниження шляхом використання цифрових технологій: Інтернету і мобільних телефонів, наприклад, анонімні погрози, відредаговані фотографії тощо).

Як соціально-психологічне явище, булінг має вплив на всіх учасників групи чи класу дітей, в якому він з'являється. Д. Ольвеус визначив таку рольову структуру булінгу:

- 1) учень, що є жертвою булінгу;
- 2) учні, що можуть здійснювати третюювання, ініціюють та виконують лідерські ролі булінгу - «булери» або переслідувачі, агресори;
- 3) наслідувачі - учні, які добре реагують на третюювання і активно приймають участь у них, вони не є ініціаторами та не виконують головну роль;
- 4) пасивні «булери» - учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад, шляхом сміху чи привертання уваги до ситуації, але не втручаючись в неї;
- 5) потенційні «булери» - учні, яким подобається третюювання, але вони не показують цього ззовні;
- 6) «спостерігачі» - учні, які не приймають участь у третююванні, і вважають, що це не їхнє діло, тобто проявляють байдужість до ситуації;
- 7) «потенційні захисники» - це ті учні, що погано ставляться до третюювання і вважають, що мають допомогти жертві, але нічого не роблять;
- 8) «захисники» - учні, які проявляють негативне ставлення до явища третюювання, вони стають на захист жертви або намагаються їй допомогти [57].

Практичне заняття 8. Агресивна поведінка

План практичного заняття:

1. Агресивна поведінка та її основні ознаки.
2. Булінг.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Що таке агресивна поведінка?
2. Які основні форми прояву агресії у дітей та підлітків?
3. Чим агресивна поведінка відрізняється від асертивної поведінки?
4. Що таке булінг?
5. Назвіть основні ознаки булінгу.
6. Які бувають види булінгу?
7. Хто може бути учасником боулінг-структури?
8. Чим відрізняється булінг від конфлікту?
9. Які основні причини виникнення булінгу в колективі?
10. Які наслідки булінгу для жертви, агресора та свідків?
11. Що таке кібербулінг і чим він небезпечний?
12. Які способи подолання або профілактики агресивної поведінки існують?
13. Чи завжди агресія є негативним явищем? Наведіть приклади конструктивної агресії.

2. Практична частина.

Завдання 1.Розробіть алгоритми дій, що робити якщо...

- став свідком боулінгу;
- став жертвою боулінгу;
- друг став поводитись агресивно.

Завдання 2.Проаналізуйте ситуацію: учень неодноразово ображає однокласника у присутності інших.Визначтехто агресор, хто жертва, хто спостерігач, які можуть бути психологічні наслідки для кожного?

Завдання 3.Розробіть пам'ятку для батьків та вчителів «Як розпізнати булінг і як реагувати».

Завдання 4.Створіть сценарій тренінгу для підлітків: «Як протидіяти булінгу та підтримувати один одного».

Завдання 5.Розробіть анкету для анонімного виявлення випадків булінгу в шкільному колективі.

Самостійна робота 8.Агресивна поведінка

Завдання:

1.Підготувати реферати за темами:

1. Теорії агресії в психології.
2. Поняття агресії в психології девіантної поведінки.
3. Детермінанти агресивної поведінки.
4. Причини агресії у дітей дошкільного віку.
5. Причини агресії у дітей підліткового віку.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

- 1.Написати психологічне есе на тему: «Вплив кібербулінгу на психічне здоров'я підлітка».
- 2.Складіть порівняльну таблицю: булінг - конфлікт - асертивна поведінка.
3. Створіть інформаційний постер або презентацію для школярів: «STOP БУЛІНГ: твої дії, коли це трапилось».

Література:

*Основна:*2, 6, 7, 9, 10, 11, 13.

*Допоміжна:*2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 49, 57.

Тема 9. Віктимність

Поняття віктимності. Класифікація та основні види віктимності.

1. Поняття віктимності

Термін «віктимність» (від лат. *victim*- жертва) у широкому розумінні означає схильність особи ставати жертвою насильства, злочину або негативних соціальних впливів. Цей термін активно використовується у кримінології, психології, соціології та педагогіці. Віктимна поведінка проявляється у вчинках або рисах особистості, які (свідомо чи несвідомо) провокують агресора [3].

Віктимність – це психологічна схильність людини ставати жертвою у різних ситуаціях: від злочинів до надзвичайних подій. Спочатку її вивчали в межах кримінальної віктимології (науки про жертв злочинів), але згодом – і як психологічну рису, що зумовлює уразливість людини в широкому спектрі життєвих ситуацій.

Віктимність – це або нездатність особистості захистити себе, або її схильність потрапляти в небезпечні ситуації через зовнішні чи внутрішні чинники [12].

Віктимність не лише підвищує ризик потрапити в небезпечні ситуації, а й свідчить про психологічну вразливість. Вона часто супроводжується іншими емоційними та поведінковими порушеннями і потребує професійної психодіагностики та корекції.

Схильність до жертвеності може проявлятися:

- у поведінці (наприклад, пасивність або провокаційна агресія);
- у внутрішніх особистісних особливостях.

Психологічні ознаки віктимної особистості:

Зовнішні показники:

- низький рівень мотивації;
- занижена самооцінка;
- втрата ціннісних орієнтирів;
- надмірна поступливість (конформізм).

Психологічні індикатори:

- тривожність, страх, внутрішня напруга;
- емоційна ригідність – негнучкість у реакціях;
- емоційна в'язкість – зациклення на негативних подіях, страх перед новим;
- монотонність емоцій – одноманітні реакції, відсутність емоційної гнучкості;
- емоційне огрубіння – втрата делікатності, поява цинізму;
- емоційна тупість – холодність, байдужість, емоційне спустошення;
- втрата емоційного резонансу – байдужість до подій, розрив із зовнішнім світом;
- алекситимія – складнощі з усвідомленням і вираженням власних емоцій, брак уяви, фокусування лише на зовнішніх аспектах [2].

2. Класифікація та основні види віктимності

У науковій літературі віктимність поділяють за кількома критеріями:

1. За ступенем усвідомлення:

- свідомо віктимність: людина свідомо йде на ризик (наприклад, провокаційна поведінка).
- несвідомо віктимність: жертва не усвідомлює, що її поведінка сприяє насильству.

2. За тривалістю прояву:

- ситуаційна віктимність: пов'язана з певною подією або моментом.
- стабільна (хронічна): систематична, повторювана віктимна поведінка.

3. За контекстом:

- індивідуальна: притаманна окремій людині.
- групова: характерна для певної соціальної групи (меншини, діти, літні люди).
- масова: віктимність великої кількості осіб (під час війн, катастроф, епідемій).

Основні види віктимності:

1. Кримінальна віктимність. Особа стає жертвою злочину (грабіж, зґвалтування, шахрайство). Пов'язана з факторами ризику, наприклад, неухважністю, довірливістю, порушенням правил безпеки.
2. Соціальна віктимність. Жертва соціального насильства: цькування (булінг), дискримінація, маніпуляція. Найчастіше зустрічається у підлітків, жінок, осіб із вразливими характеристиками.
3. Психологічна віктимність. Особа систематично перебуває у становищі жертви психологічного тиску: токсичні стосунки, емоційне насильство, залежність від агресора (наприклад, у стосунках типу «жертва-насильник»).
4. Побутова віктимність. Жертва домашнього насильства - фізичного, сексуального чи економічного. Часто формується ще в дитинстві через насильницьке виховання або пасивність одного з батьків.
5. Віктимність внаслідок катастроф. Люди, які постраждали внаслідок стихійних лих, аварій, терористичних актів тощо. Їхній психологічний стан робить їх вразливими до повторної травматизації.

Практичне заняття 9. Віктимність

План практичного заняття:

1. Поняття віктимності.
2. Класифікація та основні види віктимності.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Що таке віктимність?
2. У чому полягає суть поняття «віктимна поведінка»?
3. Які основні ознаки віктимної особистості?
4. Назвіть основні види віктимності.
5. У чому полягає відмінність між ситуаційною та хронічною віктимністю?

6. Які психологічні чинники впливають на розвиток віктимної поведінки?
7. Що таке свідомо та несвідомо віктимність?
8. Які соціальні групи є найбільш віктимними?
9. Як пов'язані агресія та віктимність у міжособистісних стосунках?
10. У чому небезпека віктимізації в дитячому та підлітковому віці?
11. Як впливає виховання на формування віктимної поведінки?
12. Які стратегії можуть допомогти зменшити ризик віктимної поведінки?
13. Чим віктимність відрізняється від простої вразливості?
14. Які наслідки має віктимність для психічного здоров'я особи?
15. Як сучасна психологія та соціологія пояснюють виникнення віктимної поведінки?

2. Практична частина.

Завдання 1. Складіть психологічний портрет особистості з віктимною поведінкою (на основі кейсу або прикладу).

Завдання 2. Створіть короткий алгоритм дій для людини, яка вийшла з токсичних (віктимних) стосунків.

Завдання 3. Складіть план індивідуального консультування для клієнта з ознаками віктимності.

Завдання 4. Проаналізуйте фільм або серіал, у якому зображено віктимну поведінку.

Самостійна робота 9. Віктимність

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Поняття віктимної поведінки: історія виникнення та сучасне розуміння.
2. Психологічні механізми формування віктимної поведінки.
3. Основні види віктимності: кримінальна, соціальна, психологічна.

4. Класифікація віктимної поведінки: за тривалістю, усвідомленням, джерелом.
5. Віктимна поведінка як прояв психологічної уразливості особистості.
6. Віктимність у структурі особистості: риси, установки, поведінкові шаблони.
7. Порівняльний аналіз віктимної, агресивної та асертивної поведінки.
8. Самооцінка як чинник віктимної поведінки.
9. Психологічна віктимологія: предмет, завдання, зв'язок з іншими науками.
10. Гендерні аспекти віктимності: чому жінки частіше стають жертвами?

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Написати психологічне есе на тему: «Як можна допомогти дитині, яка зростає в умовах психологічного насильства вдома».
2. Розробити постер або коротке гасло, яке популяризує ідею «Я не жертва».

Література:

Основна: 1, 2, 3, 4, 5, 12, 13, 14, 15.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 39, 49.

Тема 10. Делінквентна поведінка. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції.

Поняття та причини делінквентної поведінки. Класифікація та види делінквентної поведінки. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції.

1. Поняття та причини делінквентної поведінки

Делінквентна поведінка (від лат. *delinquens* – «проступок») – це порушення правових норм, що загрожує безпеці інших людей та суспільному порядку [3]. У широкому сенсі це охоплює як кримінальні злочини, так і адміністративні правопорушення, а у вузькому – найчастіше стосується незаконних дій неповнолітніх.

Термін зазвичай вживається щодо підлітків, чиї вчинки суперечать закону, але не завжди тягнуть за собою кримінальну відповідальність через вік. Визнання дій підлітків делінквентними залежить від правової системи, соціального контексту та історичної ситуації.

Причини правопорушень у підлітковому віці часто комплексні та багатофакторні:

1. Особистісні особливості: емоційна нестабільність, невротичні потреби, почуття самотності, рольова плутанина та безнадійність (К. Хорні; Е. Еріксон).
2. Соціальні фактори: розпад інституту сім'ї, педагогічна занедбаність, негативний вплив мікросоціального середовища.
3. Виховуваність: рівень готовності дитини засвоювати норми поведінки. Низький рівень призводить до дефіциту соціально важливих якостей.

Також існує зв'язок між делінквентністю та психопатологіями (психічні розлади, афективні стани, акцентуації).

Поведінка підлітків часто помилково ототожнюється з участю у неформальних групах. Важливо розрізняти субкультурні прояви та деструктивні форми поведінки. Аналіз таких груп має включати їхні

цінності, цілі, а також оцінку ризиків криміналізації просоціально орієнтованих об'єднань.

Окрему проблему становить явище дітей-безпритульників, що пов'язане із сімейними кризами (розлучення, насильство), урбанізацією та соціальною ізоляцією. Втечі з дому, бродяжництво можуть бути як реакцією протесту, так і проявами психічних порушень чи акцентуацій особистості[2].

До характерних рис осіб із делінквентною поведінкою належать:

- схильність до ризику;
- низький рівень емпатії;
- ворожість до соціальних інститутів;
- ігнорування норм і правил;
- знецінення авторитетів;
- часте відчуття протесту, бунту.

2. Класифікація та види делінквентної поведінки

Існує кілька класифікацій делінквентної поведінки за юридичними, психологічними та соціальними ознаками.

1. За правовим критерієм:

1. Проступки-дрібні правопорушення (брехня, прогули, агресія, куріння, вживання алкоголю).

2. Адміністративні правопорушення- порушення правил поведінки в громадських місцях, хуліганство, дрібне розкрадання.

3. Кримінальні правопорушення (злочини) - крадіжки, побиття, зґвалтування, вбивства, розповсюдження наркотиків.

2. За частотою прояву:

1. Епізодична делінквентність- випадкове порушення норм.

2. Системна (хронічна)- звична, повторювана поведінка, що стає стилем життя

3. За формою участі:

1. Індивідуальна делінквентність

2. Групова (колективна)- часто характерна для підлітків у криміногенному середовищі.

Види делінквентної поведінки:

1. Агресивна делінквентність. Включає в себе дії, пов'язані з фізичним або вербальним насильством: побиття, цькування, залякування, сексуальне насильство.

2. Криміногенна поведінка. Пряме порушення кримінального законодавства: крадіжки, вандалізм, шахрайство, розбій.

3. Віктимна делінквентність. Поведінка, що провокує іншу особу на злочин: наприклад, свідоме перебування в кримінальному середовищі, провокаційна поведінка.

4. Адиктивна (залежна) делінквентність. Пов'язана з уживанням алкоголю, наркотиків, азартних ігор часто супроводжується правопорушеннями.

5. Інтернет-делінквентність. Протиправні дії в цифровому просторі: кібербулінг, шахрайство, хакерські атаки, незаконне розповсюдження контенту.

3. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції.

Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції є важливим напрямом у забезпеченні захисту прав неповнолітніх та формуванні безпечного соціального середовища. Його головна мета – не лише запобігти правопорушенням чи девіантній поведінці, а й створити умови для гармонійного розвитку дитини, враховуючи її індивідуально-психологічні особливості.

У роботі ювенальної превенції психологічний супровід передбачає комплекс заходів: діагностику емоційного стану й поведінкових особливостей дитини, профілактичні та корекційні бесіди, групові заняття з розвитку соціальних навичок, а також залучення сім'ї до процесу психологічної підтримки. Особлива увага приділяється роботі з дітьми, які

перебувають у кризових життєвих обставинах, потерпіли від насильства чи проявляють ознаки соціальної дезадаптації.

Ефективність психологічного супроводження значною мірою залежить від міжвідомчої взаємодії: співпраці психологів із працівниками поліції, соціальних служб, педагогів та лікарів. Такий комплексний підхід дозволяє своєчасно виявляти проблеми, надавати дітям необхідну допомогу й запобігати повторним проявам асоціальної поведінки.

Крім того, психологічний супровід у системі ювенальної превенції виконує не лише корекційно-реабілітаційну, а й виховно-профілактичну функцію. Завдяки застосуванню інтерактивних методів, арт-терапії, тренінгів особистісного зростання діти отримують можливість розвивати позитивну самооцінку, вчитися ефективній комунікації та відповідальній поведінці в суспільстві.

Практичне заняття 10. Делінквентна поведінка. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції.

План практичного заняття:

1. Поняття та причини делінквентної поведінки.
2. Класифікація та види делінквентної поведінки.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Дайте визначення поняття «делінквентна поведінка».
2. Назвіть основні психологічні причини делінквентної поведінки у підлітків.
3. Порівняйте делінквентну і девіантну поведінку: спільне і відмінне.
4. Назвіть етапи формування делінквентної поведінки особистості.
5. Поясніть вплив родини та соціального середовища на виникнення делінквентної поведінки.
6. Опишіть психологічні риси осіб із делінквентною поведінкою.

7. Розкрийте роль ЗМІ у формуванні схильності до делінквентної поведінки.

8. Назвіть основні напрями профілактики делінквентної поведінки у підлітків.

9. Поясніть поняття «соціальна дезадаптація» та її зв'язок із делінквентною поведінкою.

2. Практична частина.

Завдання 1. Складіть психологічний портрет особистості з делінквентною поведінкою (на основі кейсу або прикладу).

Завдання 2. Складіть план індивідуального консультування для клієнта з ознаками делінквентної поведінки.

Завдання 3. Проаналізуйте фільм або серіал, у якому зображено персонажа з делінквентною поведінкою. Опишіть його психологічні характеристики, мотивацію до порушення норм, вплив оточення.

Самостійна робота 10. Делінквентна поведінка. Психологічне супроводження дітей органами ювенальної превенції.

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Психологія делінквентної поведінки: поняття, причини, форми.
2. Психологічні особливості підлітків із делінквентною поведінкою.
3. Вікові аспекти формування делінквентної поведінки.
4. Вплив родини на виникнення делінквентної поведінки у дітей та підлітків.
5. Делінквентна поведінка як форма девіації: психологічний підхід.
6. Особистісні чинники делінквентної поведінки.
7. Психологія агресивної поведінки в структурі делінквентності.
8. Соціальна дезадаптація як основа девіантної та делінквентної поведінки.
9. Психологічна профілактика правопорушень у підлітковому середовищі.

10. Делінквентна поведінка: між нормою, порушенням і злочином.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Написати психологічне есе на тему: «Що я можу зробити, щоб мій друг не став на шлях правопорушень?».

2. Створіть міні-відео або сторіс на тему: «Чому я обираю життя без правопорушень?»

3. Створіть інформаційний буклет або презентацію на тему «Як попередити делінквентну поведінку у підлітків». Включіть поради для батьків, педагогів та самих підлітків.

Література:

Основна: 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 39, 49.

Тема 11. Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки

Основні принципи та стадії психодіагностики. Методи психодіагностики.

1. Основні принципи та стадії психодіагностики

Психологічна допомога особам з девіантною поведінкою здійснюється у двох основних напрямках: превенція (попередження) та інтервенція (корекція і реабілітація). Важливою складовою цієї допомоги є психодіагностика, яка виконує роль інструмента виявлення типу девіантної поведінки та її причин.

Основна увага під час діагностики має приділятися психологічним аспектам поведінки особистості, а не лише соціальним чи середовищним чинникам. Необхідно зрозуміти, які внутрішні потреби особа задовольняє через девіантну поведінку (наприклад, потреба у самоствердженні, прийнятті, захисті). У випадках зловживання алкоголем слід проаналізувати мотиви вживання, вплив виховання, вік початку споживання та наявність залежності.

Принципи психодіагностики:

1. Гуманність та співпраця з досліджуванним.
2. Системність і цілеспрямованість- виявлення закономірних проявів, а не випадковостей.
3. Плановість, чітка мета і послідовність дій.
4. Фіксація результатів- мінімізація суб'єктивізму.
5. Використання чіткої термінології для точного опису поведінки.
6. Прогностичність- формування рекомендацій на майбутнє[12].

Стадії психодіагностики:

1. Попередня- загальне виявлення поведінкових порушень, формулювання гіпотези.
2. Уточнення- аналіз соціально-психологічних і особистісних чинників.

3. Заключна- оцінка психологічного стану, прогнозування розвитку.

2. Методи психодіагностики

Методи психодіагностики:

1. Спостереження- фіксація вербальних і невербальних реакцій, особливостей зовнішності, мовлення, соціальної поведінки.
2. Бесіда (інтерв'ю)- виявлення цінностей, ставлення до себе та інших, аналіз біографічних фактів.
3. Тестування- визначення особистісних рис, рівня тривожності, схильності до залежностей (опитувальники Басса-Дарки, Лічко, Леонгарда, Тейлора тощо).
4. Проективні методики- малюнкові тести «Неіснуюча тварина», «Дім, дерево, будинок», «Намалюй людину», «Малюнок сім'ї» тощо,), що дозволяють виявити глибинні переживання.
5. Соціометрія- оцінка статусу в групі.
6. Метод незалежних характеристик- аналіз поведінки через оцінки педагогів, психологів, батьків.

Вимоги до бесіди як методу в психології:

1. Створення невимушеної атмосфери. Під час бесіди необхідно уникати її перетворення на формальний допит. Найбільш ефективною вона буде лише тоді, коли між дослідником та досліджуваним встановлений особистісний контакт, що базується на довірі й щирості у спілкуванні.
2. Попереднє детальне планування. Бесіда має бути заздалегідь добре продумана – слід визначити чіткий план, поставити конкретні завдання, а також сформулювати проблеми, які необхідно з'ясувати у процесі спілкування.
3. Можливість ініціювання запитань самими досліджуваними. Ефективною є така бесіда, яка дозволяє респонденту не лише відповідати на запитання, але й ставити власні. Це двостороннє спілкування сприяє глибшому розкриттю проблеми, яка аналізується, та дає змогу отримати більше важливої інформації.

4. Використання відповідних формулювань запитань. Для уникнення тиску та забезпечення більш ширих відповідей рекомендується застосовувати м'які й альтернативні формулювання.

5. Фіксація поведінкових проявів досліджуваного. У процесі бесіди необхідно уважно спостерігати й відмічати особливості невербальної поведінки досліджуваного – його мову, жести, міміку, а також емоційне ставлення до окремих тем або ситуацій, що обговорюються.

6. Уточнення важливої інформації без протоколювання під час бесіди. Запис розмови безпосередньо в процесі спілкування, як правило, шкодить її природності, викликає у досліджуваного настороженість і змушує його відповідати обережно або нещиро. Тому найбільш доцільним є фіксація результатів бесіди вже після її завершення, на основі пам'яті та зроблених висновків.

Психодіагностика дає змогу не лише встановити проблему, а й визначити оптимальні способи психологічної підтримки, спрямованої на гармонізацію розвитку особистості[49].

Практичне заняття 11. Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки

План практичного заняття:

1. Основні принципи та стадії психодіагностики.
2. Методи психодіагностики.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Дайте визначення психологічної діагностики девіантної поведінки. Які її основні цілі?
2. Опишіть основні принципи психологічного обстеження осіб з девіантною поведінкою.
3. Охарактеризуйте етапи психологічної діагностики осіб із підозрою на девіацію.

4. Назвіть і коротко опишіть найбільш поширені психодіагностичні методики для виявлення девіантної поведінки.

5. Порівняйте переваги та недоліки проєктивних і опитувальникових методик у контексті роботи з девіантами.

6. У чому полягає етична відповідальність психолога при діагностиці осіб з відхиленнями у поведінці?

7. Проаналізуйте роль спостереження та інтерв'ю в структурі діагностичного процесу.

8. Як впливає вік і соціальний контекст на вибір методів діагностики девіантної поведінки?

9. Наведіть приклади ситуацій, у яких необхідно проводити комплексну психологічну діагностику девіацій.

10. Оцініть можливості використання психологічної діагностики для прогнозування ризику рецидиву девіантної поведінки.

2. Практична частина.

Завдання 1. Обґрунтуйте вибір методик для діагностики схильності до делінквентної поведінки у старшокласників.

Завдання 2. Наведіть приклади психодіагностичних методик, що дозволяють оцінити рівень тривожності, агресії, імпульсивності у осіб з девіаціями.

Завдання 3. Порівняйте ефективність інтерв'ю, спостереження та анкетування у роботі з агресивними підлітками.

Самостійна робота 11. Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Роль психолога в діагностиці девіантної поведінки у закладах освіти.

2. Виявлення ризиків суїцидальної поведінки за допомогою психодіагностики.

3. Психологічне тестування в підліткових службах пробації.
4. Особливості діагностики девіацій у підлітків із неблагополучних сімей.
5. Діагностика девіантної поведінки в умовах соціального неблагополуччя.
6. Психодіагностика в роботі з неповнолітніми правопорушниками.
7. Можливості онлайн-діагностики девіантної поведінки у цифрову епоху.
8. Психодіагностика осіб із сексуальними девіаціями: етичні виклики.
9. Роль мультидисциплінарного підходу у психодіагностиці девіантних осіб.
10. Використання психодіагностичних результатів у побудові корекційної програми.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Складіть програму психологічного обстеження підлітка з ознаками девіантної поведінки (виберіть тип девіації самостійно).
2. Визначте психодіагностичні ознаки, які можуть свідчити про наявність латентної девіантної поведінки.

Література:

Основна: 1, 2, 4, 9, 10, 12, 14, 15.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 39, 49.

Тема 12. Психологічна профілактика та корекція девіантної поведінки

Види профілактики девіантної поведінки. Основні завдання первинної та вторинної профілактики девіантної поведінки. Поняття, основні завдання та етапи психокорекції. Особливості індивідуальної та групової психокорекції.

1. Види профілактики девіантної поведінки

Психолого-педагогічну підтримку особистості з проявами або схильністю до девіантної поведінки можна розглядати як системний підхід, який об'єднує соціально-психологічні та педагогічні заходи. Основна мета такої допомоги - виявити та усунути чинники, що сприяють виникненню девіацій, а також створити умови, які сприятимуть їхньому запобіганню. Серед важливих напрямів роботи - популяризація здорового способу життя, формування сприятливого мікросоціального клімату в оточенні дитини, створення можливостей для самореалізації особистості у соціумі.

У межах цієї роботи розрізняють первинну та вторинну профілактику девіантної поведінки.

Первинна профілактика передбачає заходи, спрямовані на недопущення формування девіантної поведінки ще до появи її перших проявів.

Вторинна профілактика включає спеціально організовану роботу психологів, педагогів та соціальних працівників, спрямовану на зменшення існуючих проявів девіацій та їхніх наслідків. Така діяльність має профілактично-корекційний характер [4].

Психолог працює з особами, схильними до девіацій, реалізуючи такі функції:

- виховну: відновлення позитивних рис, які були характерними для особистості до виникнення девіацій;
- компенсаторну: допомога у формуванні прагнення подолати власні соціальні вади, активізація в тій сфері, де людина може досягти успіху й самоствердитися;

- стимулюючу: залучення до позитивної соціальної діяльності через створення зацікавленої, доброзичливої атмосфери;
- корекційну: зміна негативних якостей, переорієнтація мотиваційної сфери, ціннісних установок та стилів поведінки;
- регулятивну: вплив на характер участі особистості у груповій діяльності з поступовим переходом до самостійного самоконтролю й саморегуляції.

В українській психолого-педагогічній практиці існує традиція профілактики девіацій через створення спеціального середовища, яке одночасно розвиває й виховує. Така профілактика тісно пов'язана з процесом соціалізації особистості та залежить від ряду важливих умов, зокрема:

- комплексності (взаємодія різних сфер – соціальної, економічної, правової, медичної, освітньої);
- послідовності заходів;
- диференційованості (урахування індивідуальних психологічних особливостей людини та її середовища);
- своєчасності(втручання на ранніх етапах проявів девіацій);
- превентивності (профілактика соціальних проблем, а не тільки реагування на них);
- прогностичності (орієнтація на майбутнє, побудова життя без девіацій, з позитивними цілями й сенсами)[49].

2. Основні завдання первинної та вторинної профілактики девіантної поведінки

До основних форм первинної психопрофілактики належать:

- формування соціального середовища, де активно пропагується здоровий спосіб життя через соціальну рекламу;
- створення в суспільстві негативного ставлення до девіантної поведінки, зокрема, за допомогою медіа;
- розбудова соціальних «зон підтримки», наприклад, через молодіжні організації чи громадські рухи;

- інформування, яке розвиває здатність особистості ухвалювати конструктивні рішення щодо власної поведінки (проведення лекцій, бесід, дискусій, перегляд відеоматеріалів тощо);
- активне навчання корисним соціальним навичкам, розвиток особистісних ресурсів через тренінги, групи особистісного зростання;
- організація конструктивної діяльності, яка є альтернативою девіаціям (спорт, творчість, пізнавальні заходи, активний відпочинок);
- підтримка здорового способу життя (розвиток екологічного мислення, дотримання режиму праці й відпочинку, відмова від надмірностей);
- зменшення негативних наслідків уже сформованої девіантної поведінки, що особливо важливо для профілактики рецидивів.

Основні завдання вторинної профілактики полягають у:

- поступовому руйнуванні девіантних переконань, мотивів і стереотипів поведінки та заміні їх на позитивні;
- розвитку соціальної активності, зацікавленості в собі та інших людях, допомозі в здобутті визнання у соціально схвалених групах;
- формуванні навичок саморегуляції, конструктивної взаємодії, здатності робити усвідомлений вибір поведінки;
- стимулюванні творчого потенціалу;
- зміцненні позитивного досвіду, закріпленні моделей соціально схвальної поведінки.

Робота з молодшими школярами, які мають труднощі у спілкуванні, проводиться в три етапи:

- орієнтувальний: виявлення стереотипних реакцій, формування довіри й почуття безпеки в групі;
- реконструктивний: формування нових способів взаємодії на основі відчуття прийняття й підтримки;
- закріплювальний: розвиток навичок самоконтролю та конструктивної взаємодії з іншими.

Також необхідно приділяти особливу увагу психологічному просвітництву та консультуванню батьків і педагогів, що дозволяє попереджати дезадаптацію учнів у школі, розвиток «шкільних» неврозів та інших труднощів[49].

3. Поняття, основні завдання та етапи психокорекції

Психологічна корекція- це делікатне втручання у психічний та особистісний розвиток людини з метою усунення чи зменшення поведінкових відхилень. Вона спрямована не лише на зміну самої особистості, а й впливає на її соціальне середовище та умови життєдіяльності [12].

Корекція девіантної поведінки полягає у психологічному впливі на особистість для стимулювання позитивних змін, подолання деструктивних форм поведінки та покращення соціальної адаптації. Ефективність такої допомоги залежить від бажання самої особи до змін.

Основні завдання психокорекції:

- створення умов для особистісного розвитку або реабілітації;
- формування мотивації до змін;
- корекція поведінки з урахуванням її специфіки;
- психологічне консультування або психотерапія.

Етапи психокорекційної роботи:

1. Визначення проблеми та гіпотези її причин.
2. Проведення психодіагностики.
3. Вибір відповідних методів допомоги.
4. Розробка та реалізація програми.
5. Моніторинг і корекція.

Існує кілька підходів до надання психологічної допомоги особистості в контексті профілактики та корекції девіантної поведінки, які визначаються залежно від напрямку психологічної науки.

Зокрема, гештальтпсихологія та тілесно-орієнтована терапія зосереджені на подоланні розриву між тілесною та духовною сферами людини, розвитку довіри до переживань у моменті «тут і тепер».

Екзистенційний підхід спрямований на допомогу особистості у переосмисленні почуття ізоляції, усвідомленні багатогранності світу, формуванні привабливої життєвої перспективи та пошуку сенсу життя [15].

Поведінковий підхід акцентує увагу на формуванні навичок соціальної взаємодії шляхом навчання прийнятній поведінці, зокрема через тренування входження в соціальні ролі й виходу з них, а також шляхом ретельного відпрацювання поведінкових реакцій.

Інтеракціоністський підхід підкреслює важливість прагнення до взаємодії з іншими як засобу розв'язання соціальних проблем, використовуючи гнучке рольове поводження та участь інших людей у цьому процесі [49].

4. Особливості індивідуальної та групової психокорекції

Завдання індивідуальної та групової психокорекції фокусуються на трьох складових самосвідомості:

1. Саморозуміння (когнітивний аспект).
2. Ставлення до себе (емоційний аспект).
3. Саморегуляція (поведінковий аспект).

Індивідуальна психокорекція – це цілеспрямований безпосередній вплив на конкретну людину з боку психолога, який використовує для цього різні методи роботи.

Індивідуальна психокорекція показана у випадках:

- раннього віку;
- серйозних хвороб або дефектів;
- вираженої агресії чи аутоагресії[7].

Використовуються такі методи, як консультування, когнітивна терапія, арттерапія. У надзвичайних ситуаціях - телефон довіри як форма анонімної підтримки.

Групова психокорекція – це цілеспрямоване виокремлення групової динаміки, тобто всієї сукупності відносин і взаємодій, що виникають між учасниками групи, включаючи і психолога, в корекційних цілях.

Групова психокорекція базується на взаємодії учасників у форматі «тут і тепер», включає:

- тренінги (комунікативні, особистісного зростання);
- соціально-психологічні тренінги;
- групи підтримки тощо.

Важливі чинники ефективності: прийняття, підтримка, зворотній зв'язок, емоційний досвід, інсайти.

Програми групової корекції можуть включати:

- роботу з тривожністю, агресивністю, самооцінкою;
- формування асертивної поведінки;
- навчання вирішенню проблем у складних середовищах[49].

Практичне заняття 12. Психологічна профілактика девіантної поведінки

План практичного заняття:

1. Види профілактики девіантної поведінки.
2. Основні завдання первинної та вторинної профілактики девіантної поведінки.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Які завдання має профілактика девіантної поведінки особистості?
2. Розкрийте зміст первинної та вторинної профілактики девіантної поведінки.
3. Які форми профілактики девіантної поведінки особистості?
4. Які наукові галузі мають бути задіяні для профілактики девіантної поведінки особистості?
5. Які сучасні проблеми профілактики девіантної поведінки в Україні?

2. Практична частина.

Завдання 1.Розподіліть типи девіантної поведінки за психологічними, соціальними та поведінковими ознаками. Наведіть приклади кожного типу.

Завдання 2.Порівняйте особливості профілактики девіантної поведінки в межах таких психологічних напрямів, як поведінкова терапія, гештальтпідхід та екзистенційна психологія.

Завдання 3.Проаналізуйте сучасні програми профілактики девіантної поведінки в навчальних закладах. Які методи виявились найрезультативнішими, на вашу думку?

Самостійна робота 12. Психологічна профілактика девіантної поведінки

Завдання:

1. Підготувати реферати за темами:

1. Класифікація видів профілактики девіацій: первинна, вторинна, третинна.
2. Місце профілактики у системі соціально-психологічного супроводу особистості.
3. Психопрофілактика в контексті суспільних викликів і ризиків.
4. Превентивна психологія як напрям сучасної практичної психології.
5. Профілактика девіантної поведінки через розвиток емоційного інтелекту.
6. Психологічні тренінги як інструмент профілактики девіантної поведінки.
7. Формування життєстійкості як фактор профілактики девіацій.
8. Психопрофілактика девіацій у маргіналізованих соціальних групах.
9. Профілактика інтернет-залежності та кібердевіацій серед підлітків.
10. Протидія булінгу в освітньому середовищі: психологічні стратегії профілактики.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1. Написати психологічне есе на тему: «Моє розуміння сучасних методів профілактики девіантної поведінки».

2. Розробіть соціальну рекламу профілактики девіантної поведінки.

3. Проаналізуйте, які методи та форми роботи ЗМІ можна використати для профілактики девіантної поведінки.

4. Створіть коротку програму тренінгу для учнів/підлітків з формування навичок асертивної (самостверджувальної, але неконфліктної) поведінки як профілактики агресії чи залежної поведінки.

5. Підготуйте короткий інформаційний буклет для батьків на тему «Як розпізнати ознаки девіантної поведінки у дитини» та «Що робити, якщо дитина демонструє відхилення в поведінці?».

Література:

Основна: 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 39, 49.

Практичне заняття 13. Психологічна корекція девіантної поведінки

План практичного заняття:

1. Поняття, основні завдання та етапи психокорекції.
2. Особливості індивідуальної та групової психокорекції.

Методичні вказівки до теми:

1. Теоретична частина. Питання для обговорення:

1. Які є методи психокорекції важковиховуваних дітей?
2. Поясніть методи психокорекції агресивності у дітей.
3. Обґрунтуйте методи психокорекції тривожності у дітей.
4. Розкрийте зміст методів психокорекції самооцінки особистості.
5. Які є особливості функціонування телефону довіри?
6. Які основні характеристики девіантності особистості ви знаєте?
7. Поясніть особливості роботи груп анонімних алкоголіків та анонімних наркоманів.

2. Практична частина.

Завдання 1.Розробіть вправу для групової або індивідуальної корекції (наприклад, зниження рівня агресії, розвиток емпатії, формування самоконтролю). Опишіть її мету, механізм дії та інструкцію.

Завдання 2.Підберіть психодіагностичні методики (тести, опитувальники, проєктивні методики), які доцільно використовувати перед початком психокорекційної роботи з підлітками. Поясніть, яку інформацію вони дозволяють отримати.

Завдання 3.Порівняйте когнітивно-поведінковий і тілесно-орієнтований підходи до корекції девіантної поведінки. У чому переваги та недоліки кожного з них?

Самостійна робота 13. Психологічна корекція девіантної поведінки

Завдання:

1.Підготувати реферати за темами:

1. Механізми психологічного впливу в процесі корекції девіантної поведінки.
2. Основні етапи психологічної корекції особистості з девіантною поведінкою.
3. Порівняльний аналіз психологічної корекції та психотерапії в роботі з девіаціями.
4. Психологічні теорії, що лежать в основі корекційних програм (біхевіористська, гуманістична, когнітивна тощо).
5. Психологічна корекція агресивної поведінки у дітей та підлітків.
6. Методи корекції адиктивної поведінки (алкогольна, наркотична, ігрова залежність).
7. Особливості психологічної корекції девіацій у молодшому шкільному віці.
8. Когнітивно-поведінкова терапія у корекції девіантної поведінки.
9. Роль шкільного психолога у корекції девіантної поведінки учнів.
10. Особливості психокорекційної роботи у центрах соціально-психологічної реабілітації.

2. Підготувати наочно-схематичні презентації:

1.Розробіть структуру короткострокової програми психокорекційної роботи з підлітками з проявами девіантної поведінки (від 5 до 8 занять). Визначте мету, завдання, методи та очікувані результати.

2. Підготуйте короткий огляд наукової літератури щодо ефективності психологічних програм корекції девіантної поведінки у підлітків.

3.Перегляньте художній чи документальний фільм, у якому показано приклади девіантної поведінки. Опишіть, які психокорекційні підходи могли б бути ефективними в цій ситуації.

Література:

Основна: 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15.

Допоміжна: 2, 3, 4, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 31, 32, 35, 39, 49.

Зразки тестових завдань

з курсу «Психологія девіантної поведінки»:

1. Що таке девіантна поведінка?

- A) Поведінка, яка відповідає соціальним нормам;
- B) Поведінка, що сприяє розвитку суспільства;
- C) Поведінка, яка відхиляється від прийнятих соціальних норм;
- D) Поведінка, що викликає емоційний дискомфорт.

2. Яка з форм девіантної поведінки є найбільш небезпечною для суспільства?

- A) Інноваційна поведінка;
- B) Делінквентна поведінка;
- C) Комформістська поведінка;
- D) Просоціальна поведінка.

3. Хто з вчених розробив концепцію аномії як причини девіантної поведінки?

- A) З. Фрейд;
- B) Е. Дюркгейм;
- C) Е. Еріксон;
- D) К. Роджерс.

4. Який тип профілактики девіантної поведінки спрямований на попередження її виникнення?

- A) Первинна;
- B) Вторинна;
- C) Третинна;
- D) Корекційна.

5. Яка характеристика найбільш притаманна асоціальній поведінці?

- A) Надмірна тривожність;
- B) Ігнорування норм моралі та етики;
- C) Перфекціонізм;
- D) Саморегуляція.

6. До якого типу девіантної поведінки належать крадіжки, хуліганство, вандалізм?

- A) Патологічна;
- B) Делінквентна;
- C) Компенсаторна;
- D) Демонстративна.

7. Який метод найчастіше застосовується в корекційній роботі з девіантними підлітками?

- A) Тестування;
- B) Лекція;
- C) Психокорекційна бесіда та тренінг;
- D) Анкетування.

8. Що з наведеного не є ознакою девіантної поведінки?

- A) Агресивність;
- B) Саморуйнівні дії;
- C) Залежність;
- D) Емпатія.

9. Який чинник найчастіше стає основою формування девіантної поведінки у дітей?

- A) Генетична схильність;
- B) Високий рівень інтелекту;
- C) Неприятливе сімейне оточення;
- D) Гіперактивність.

10. Вторинна профілактика передбачає:

- A) Раннє інформування про ризики;
- B) Зниження вже наявних проявів девіацій;
- C) Формування суспільної думки;
- D) Навчання дітей у школі.

11. Основна мета корекційної роботи з девіантною особистістю – це:

- A) Застосування санкцій;
- B) Зміна негативних установок та поведінки;
- C) Покарання за правопорушення;
- D) Залучення до спорту.

12. Що з наведеного є соціально схвальним типом поведінки?

- A) Конформна поведінка;
- B) Делінквентна поведінка;
- C) Асоціальна поведінка;
- D) Агресивна поведінка.

13. Який з факторів найбільш впливає на появу підліткової агресії?

- A) Гармонійна родина;
- B) Самоконтроль;
- C) Насильство або нехтування у родині;
- D) Високий інтелект.

14. До яких видів девіацій належать алкоголізм і наркоманія?

- A) Експресивні;
- B) Аддиктивні (залежні);
- C) Моральні;
- D) Побутові.

15. Що таке делінквентна поведінка?

- A) Соціально корисна діяльність;
- B) Поведінка, що пов'язана з психічними захворюваннями;
- C) Протиправна, але не кримінальна поведінка;
- D) Поведінка, що не має соціального підтексту.

16. Хто є автором теорії соціального навчання, що пояснює девіантну поведінку через наслідування?

- A) А. Бандура;
- B) Е. Дюркгейм;
- C) Т. Парсонс;
- D) Г. Олпорт.

17. Яка функція є основною у профілактично-корекційній діяльності психолога з девіантними підлітками?

- A) Інформативна;
- B) Медична;
- C) Виховна;
- D) Експертна.

18. Що з наведеного найбільше сприяє ресоціалізації особистості з девіантною поведінкою?

- A) Ізоляція;
- B) Покарання;
- C) Сприятливе соціальне середовище;
- D) Ігнорування проблеми.

19. Який із проявів поведінки характерний для суїцидальних тенденцій?

- A) Висока соціальна активність;
- B) Замкнутість, депресивність, висловлювання про безглуздість життя;
- C) Емпатійність;
- D) Прагнення до лідерства.

20. Найефективнішим підходом у профілактиці девіацій серед молоді є:

- A) Каральні заходи;
- B) Ізоляція від суспільства;
- C) Індивідуальні покарання;
- D) Впровадження здорового способу життя та активного дозвілля.

Ключ правильних відповідей:

№	відповідь	№	відповідь	№	відповідь	№	відповідь
1.	С	6.	В	11.	В	16.	А
2.	В	7.	С	12.	А	17.	С
3.	В	8.	Д	13.	С	18.	С
4.	А	9.	С	14.	В	19.	В
5.	В	10.	В	15.	С	20.	Д

Питання для підготовки до екзамену

з дисципліни «Психологія девіантної поведінки»

1. Що таке девіантна поведінка?
2. У чому полягає різниця між девіантною та делінквентною поведінкою?
3. Які основні критерії девіантної поведінки?
4. Що таке соціальна норма?
5. Які види соціальних норм існують?
6. Як відбувається формування девіантної поведінки?
7. У чому полягає функція девіації у суспільстві?
8. Чим небезпечна девіантна поведінка для соціуму?
9. Як суспільство реагує на девіантну поведінку?
10. Які існують форми девіантної поведінки?
11. У чому полягає суть аномічної теорії Еміля Дюркгайма?
12. Як трактує девіацію теорія соціальної дезорганізації?
13. У чому полягає теорія диференціальних асоціацій Едвіна Сазерленда?
14. Що таке теорія стигматизації (лейблінгу)?
15. Як пояснює девіацію конфліктна теорія?
16. Що стверджує субкультурна теорія Альберта Коена?
17. Які теорії девіації вивчають з позиції психології особистості?
18. Як психоаналітична теорія трактує девіацію?
19. Які особливості соціально-когнітивної теорії девіації?
20. Яку роль відіграє теорія фрустрації у поясненні девіантної поведінки?
21. Які форми агресивної поведінки вважаються девіантними?
22. Що таке кримінальна девіація?
23. У чому полягає сутність адиктивної поведінки?
24. Які види адиктивної поведінки виділяють?
25. Що таке суїцидальна поведінка?

26. Які причини суїцидальної поведінки у підлітків?
27. У чому полягає сексуальна девіація?
28. Що таке делінквентна поведінка?
29. Які типи делінквентної поведінки є найбільш поширеними?
30. Що таке екстремістська та терористична девіація?
31. Які особливості девіантної поведінки у дітей?
32. Як проявляється девіантна поведінка в підлітковому віці?
33. Які причини підліткової девіації?
34. Як проявляється девіація у молоді?
35. Які особливості девіації у дорослому віці?
36. Як пов'язаний рівень гормонів із девіантною поведінкою?
37. Які статеві відмінності спостерігаються у девіантній поведінці?
38. Як гендерні ролі впливають на прояв девіацій?
39. Чому чоловіки частіше демонструють кримінальну девіацію?
40. Які форми девіації характерні для жінок?
41. Як впливають сімейні фактори на розвиток девіацій?
42. Яку роль відіграє освіта у профілактиці девіантної поведінки?
43. Як мас-медіа формують девіантну поведінку?
44. Який вплив має субкультура на девіацію?
45. Як впливає бідність на поширення девіацій?
46. Чи пов'язана безробіття з девіантною поведінкою?
47. Який зв'язок між рівнем урбанізації та девіацією?
48. Як міграційні процеси впливають на девіацію?
49. Чим пояснюється девіація в умовах війни та стресу?
50. Як релігія може впливати на розвиток або запобігання девіацій?
51. Які методи діагностики девіантної поведінки існують?
52. Як проводиться психодіагностика агресії?
53. Які тести використовуються для виявлення схильності до девіації?
54. Що таке профілактика девіантної поведінки?

55. Які існують рівні профілактики?
56. Яку роль відіграє шкільний психолог у профілактиці девіації?
57. Які методи психологічної корекції застосовуються при девіаціях?
58. Як працює система пробації з девіантними підлітками?
59. Які програми ресоціалізації найбільш ефективні?
60. У чому полягає роль держави в запобіганні девіацій?
61. Які риси особистості притаманні девіантним індивідам?
62. Як самооцінка впливає на девіантну поведінку?
63. Який зв'язок між емоційною нестабільністю і девіацією?
64. Як імпульсивність корелює з девіантною поведінкою?
65. Що таке "груповий конформізм" у контексті девіацій?
66. Як функціонує механізм психологічного захисту у девіантів?
67. Які типи мислення переважають у девіантних осіб?
68. Як формується моральна свідомість у девіантів?
69. Що таке соціальна ізоляція у контексті девіації?
70. Яка роль емпатії у стримуванні девіантної поведінки?
71. Як запобігти девіантній поведінці в шкільному середовищі?
72. Яка роль учителя у виявленні девіантної поведінки?
73. Які освітні програми сприяють профілактиці девіації?
74. Як шкільне середовище впливає на формування особистості?
75. Як формувати безпечний психологічний клімат у класі?
76. Які прояви булінгу вважаються девіантною поведінкою?
77. Як боротися з кібербулінгом серед учнів?
78. Які методи роботи з агресивними дітьми в школі?
79. Яка роль позашкільної освіти у профілактиці девіації?
80. Як родинно-шкільна співпраця впливає на зниження девіацій?
81. Як цифрова залежність пов'язана з девіантною поведінкою?
82. У чому полягає феномен ігрової залежності?
83. Що таке інтернет-девіація?
84. Який вплив соціальних мереж на підліткову девіацію?

85. Як проявляється вандалізм у сучасному суспільстві?
86. Які нові форми наркозалежності існують?
87. Як проявляється "тікток-девіація" серед підлітків?
88. У чому небезпека челленджів у соцмережах?
89. Які особливості злочинності серед молоді в цифрову епоху?
90. Як працює превентивна психологія щодо новітніх девіацій?
91. Які є підходи до психотерапії девіантних осіб?
92. Як будувати контакт з агресивним підлітком?
93. Як працювати з сім'єю девіантної дитини?
94. Які техніки мотиваційного інтерв'ювання застосовуються?
95. Як вести профілактичну бесіду з ризиковим підлітком?
96. Які особливості корекційної роботи з рецидивістами?
97. У чому полягає роль груп самодопомоги?
98. Як працювати з молоддю, яка має суїцидальні нахили?
99. Як формувати навички самоконтролю у девіантів?
100. Як оцінювати ефективність психологічного втручання при девіації?

ФОРМИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ УСПІШНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних занять і має на меті перевірку рівня підготовленості здобувачів до виконання конкретної роботи. При поточному контролі оцінці підлягають: рівень теоретичних знань та вміння працювати з науковою літературою, знання матеріалу, продемонстрованого у виконаних індивідуальних завданнях; обґрунтованість висновків, а також самостійність та повнота вирішення практичних завдань та аналізу матеріалів; активність та систематичність роботи на заняттях; результати виконання домашніх завдань, тестів, експрес-опитувань тощо.

Форми проведення поточного контролю: усне опитування здобувачів, вирішення практичних завдань, тестові завдання (для зацікавленості у навчанні, розвитку здібностей здобувачів може бути передбачено виконання інших, індивідуальних для кожного здобувача завдань).

Проміжний контроль проводиться після вивчення відповідних тем або блоку тем з метою з'ясування ступеню засвоєності здобувачів відповідного об'єму опрацьованого та вивченого матеріалу та подальшої оцінки рівня отриманих знань. Форми проведення проміжного контролю: контрольна робота, експрес-контроль на лекціях, тестове опитування, співбесіда (усне спілкування).

Підсумковий контроль у формі екзамену.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ

Оцінка виставляється за національною чотирибальною шкалою: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно». При оцінці за основу слід брати повноту і правильність виконання завдань.

1. Оцінка «5» (відмінно) ставиться в тому разі, коли відповідь здобувача правильна, повна, послідовна, логічна; здобувач впевнено володіє фактичним матеріалом з усього курсу, вміє застосовувати його щодо конкретно поставлених завдань.

2. Оцінка «4» (добре) ставиться в тому разі, коли відповідь правильна, послідовна, логічна, але здобувач допускає у викладі окремі незначні пропуски фактичного матеріалу вміє застосувати його щодо конкретно поставлених завдань.

3. Оцінка «3» (задовільно) ставиться у тому разі, коли здобувач володіє більшою частиною фактичного матеріалу, але викладає його не досить послідовно і логічно, допускає істотні пропуски у відповіді, невірно формулює основні теоретичні положення та причинно-наслідкові зв'язки.

4. Оцінка «2» (незадовільно) ставиться в тому разі, коли здобувач виявляє незнання більшої частини фактичного матеріалу або відмовляється відповідати на поставлені питання.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

100-бальною шкалою	Шкала за ECTS	За національною шкалою	
		Екзамен	Залік
90-100	A	Відмінно	зараховано
82-89	B	Добре	
74-81	C		
64-73	D	Задовільно	
60-63	E		
35-59	Fx	Незадовіль но	Не зараховано
1-34	F		
Оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти щодо опанування навчальної дисципліни здійснюється відповідно до Положення про організацію освітнього процесу в Національному університеті «Одеська юридична академія».			

РЕКОМЕНДОВАНИЙ ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ

ОСНОВНІ:

1. Вавринів О.С. Організація та проведення психологічних і соціально-психологічних досліджень : практичний посібник. ЛьвДУВС, 2023. 116 с.
2. Кошова І.В., Кресан О.Д. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
3. Кримінологія: Практично-ситуаційні завдання: Навчальний посібник / Упорядники: Кулакова Н.В., Левченко Ю.О., Бурлака Т.В., Расюк Е.В. та ін. К., 2023. 50 с.
4. Курило В. О. Клінічна медична психологія : навчальний посібник /В. О. Курило. Львів : Видавець Марченко, 2020. 48 с.
5. Москаленко В. Залежність - родинна хвороба. Київ : Сучасна психологія, 2022. 416 с.
6. Мудрик А. Б. Психологія залежної поведінки : навчальний посібник. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2022. 236 с.
7. Пісоцький В. П., Горянська А. М. Т11 Теоретичні питання вікової психології : навчальний посібник для закладів вищої освіти; 2-е вид., випр. і доповн. / В. П. Пісоцький, А. М. Горянська. 2023. 232 с.
8. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань : Візаві, 2021. 202 с.
9. Психологія девіантної поведінки: навчальний посібник / уклад. О.Д.Сафін, С.П.Байда. Умань : ВПЦ «Візаві». 2019. 202 с
10. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / О. В. Диса,, І. О. Шинкаренко. Дніпро. ДДУВС. 2024. 77 с.
11. Психологія емоцій та почуттів: підручник. / [О.М. Цільмак, Ю.І. Шмаленко, Н.Е. Мілорадова, С.О. Гарькавець та ін.] за загальною ред. О.М. Цільмак., Одеса: 2024., 420 с.

12. Співак Л., Османова А. Психодіагностика в клінічній психології. Київ: Університет «Україна», 2023. 228 с.

13. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості: Навчальний посібник. 2–ге вид., стереотипне. К.: Каравела, 2021. 372с.

14. Цільмак О.М. Технології психологічного консультування : підручник / О. М. Цільмак ; підрозд. 2.4.2 у співавт. з А. Д. Онішкевич. Одеса : Астропринт, 2023. 212 с. з іл. (Серія «Психотехнології») ISBN 978–966–927–907–1

15. Чумак О.О., Товстуха О.М. Психодіагностика: навчально-методичний посібник Полтава : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2024. 121 с.

ДОПОМІЖНІ:

1. Ануфрієва Н.М., Зелінська Т.М., Єрмакова Н.О. Соціальна психологія: Навч. посібник. 4-те вид. К.: Каравела, 2020. 370 с.

2. Бедан В. Б. Експериментальна психологія. Курс лекцій : для студентів-психологів факультету психології, політології та соціології / В. Б. Бедан. Одеса : НУ «ОЮА», 2020. 102 с.

3. Большакова, А. М. Експериментальна психологія: Конспект лекцій. Харків: ХДАК, 2019. 64 с.

4. Большакова, А. М. Експериментальна психологія: Робочий зошит. Харків: ХДАК, 2019. 82 с.

5. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій / О. І. Бондарчук. К.: МАУП, 2006. 88 с.

6. Булгару В.М., Джежик О.В. (2025) Синдром інформаційної переважаності як складова розвитку покрести нації. «HABITUS». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2025. № 71. С. 141-145. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.71.24>

7. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник [електронне видання]: Дніпро: Середняк Т. К., 2021, 162 с.

8. Вікова психологія: Хрестоматія: Навч. посібник / Л.В. Долинська, Т.М. Лисянська та ін. 3-тє вид., стереотипне. Київ: Каравела, 2020. 488 с.
9. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. 6-те вид./ О.В. Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін. К: Каравела, 2020. 400 с.
10. Гаврищак Л. Психологія залежної поведінки : методичні рекомендації до семінарських занять. Дрогобич : Дрогобицький ДПУ ім. І. Франка, 2018. 66 с.
11. Гендерна психологія: навч. посібник: рекомендовано МОН України / М.Г. Ткалич, Київ: Академвидав, 2011. 249 с.
12. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджі. К.: Академія, 2004. 250 с.
13. Горбунова, В. В. Експериментальна психологія в схемах і таблицях. Київ: ВД «Професіонал», 2017. 208 с.
14. Джежик О.В. Визначення міждисциплінарних зв'язків під час викладання освітніх компонентів «Експериментальна психологія» та «Психологія девіантної поведінки» у здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Психологія». Інноваційна педагогіка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 68 Т. 1. С. 73-77.
15. Джежик О.В., Тат'янчиков А.О., Бакурідзе Н.Г. Курс «Основи психокорекції» як складова професійної підготовки фахівців-психологів за європейськими освітніми стандартами. / О.В. Джежик, А.О. Тат'янчиков, Н.Г. Бакурідзе // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 2. *Серія «Психологія»*. С. 87-90. DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.2.17>
16. Джежик О.В., Папінян В.В. Деякі аспекти професійної підготовки психологів-практиків в цифрову еру: матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. [*«Трансформація українського суспільства в цифрову еру»*], (м. Одеса. 22 березня 2024 року). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 73-76 DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-389-0-19>

17. Загальна психологія: Підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долиська, З.В. Огороднійчук та ін. 7-е вид., виправ. та доповн. Київ: Каравела, 2021. 464 с.
18. Загальна психологія: Хрестоматія: Навч. посіб. – 5-те вид./ О.В. Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін. К.: Каравела, 2019. 640с.
19. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2020. 296 с.
20. Калениченко Р. А. Педагогічна психологія: навч. посіб. / Р. А. Калениченко. Київ : КНУБА, 2023. 196 с.
21. Карпенко Н.В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя): Навч. посібник. 3-тє вид., стереот. Київ: Каравела, 2021. 248с.
22. Кіосе А.С. Поширеність гендерних стереотипів серед студентської молоді : матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конф. [«Global science: prospects and innovations»], (м. Ліверпуль, Великобританія 1–3 грудня 2023 р.). Cognum Publishing House. Liverpool, United Kingdom. 2023. Pp. 590-593.
URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiyaglobal-science-prospects-and-innovations-1-3-12-2023-liverpul-velikobritaniya-arhiv/>
23. Козакевич А.І. Схильність осіб юнацького віку до девіантної поведінки : матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конф. [«Global science: prospects and innovations»], (м. Ліверпуль, Великобританія 1–3 грудня 2023 р.). Cognum Publishing House. Liverpool, United Kingdom. 2023. Pp. 594-598.
URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiyaglobal-science-prospects-and-innovations-1-3-12-2023-liverpul-velikobritaniya-arhiv/>
24. Копець Л. Класичні експерименти в психології. Навчальний посібник для студентів ВНЗ. Видавництво : Києво-Могилянська академія. Київ, 2020. 283с.

25. Кузьменко В. В., Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. 68 с
26. Кушнерьова В.В. Самопожертва та героїзм, як прояв девіантної поведінки : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. [«Topical aspects of modern scientific research»], (м. Токіо, Японія 23–25 листопада 2023 р.). Cognum Publishing House. Tokyo, Japan. 2023 Pp. 401-404. URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-topicalaspekts-of-modern-scientific-research-23-25-11-2023-tokyo-yaponiya-arhiv/>
27. Кушнерьова В.В., Джежик О.В. (2025) Вплив соціальних мереж на співвідношення самооцінки та рівня домагань здобувачів фахової перед вищої освіти Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І, Вернадського: Видавничий дім «Гельветика», 2025. *Серія «Психологія»*. Т.36 (75) №2. С. 176-181 DOI<https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.2/26>
28. Лефтеров В. О., Лазор К. П. Основи науково-дослідної роботи в галузі психології : методичні рекомендації для самостійної роботи здобувачів [Електронне видання]. Одеса: Фенікс, 2020. 38 с. Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/13457>. DOI 10.32837/11300.13457
29. Лукашевич М.П., Туленков М.В., Яковенко Ю.І. Л 84 Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: Підручник. 4-те вид. К.: Каравела, 2018. 544с.
30. Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф. Соціологія соціальної роботи: Теорія і практика. Навчальний посібник. 3 – те вид., стереот. К.: Каравела, 2021. 212с.
31. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н. Ю. Максимова. К.: Либідь, 2011. 520 с.
32. Марущак А.П. Схильність до суїцидальної поведінки у студентської молоді віком від 19 до 23 років : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. [«Topicalaspectsofmodernscientificresearch»], (м. Токіо, Японія 23–25 листопада 2023 р.). CognumPublishingHouse. Tokyo, Japan. 2023 Pp. 405-411.URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna->

konferentsiya-topicalaspekts-of-modern-scientific-research-23-25-11-2023-tokyo-yaponiya- arhiv/

33. Мейснер К. Звідки беруться діти? Як розмовляти з дітьми про передавання життя / пер. з польськ. З. Городенчук. Львів: Свічадо, 2010. 40 с.

34. Мельничук О.Б. Основи психоконсультування та психокорекції / Оксана Богданівна Мельничук // [Навчальний посібник для студентів подвійних спеціальностей із спеціальністю «Практична психологія» та спеціалізацією «Соціально – психологічна реабілітація»], 2-е вид. Київ: Каравела, 2019. 390с.

35. Михайлишин У.Б. Психологічні особливості адиктивної поведінки студентів. Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3(47). С.110-119.

36. Михайлишин У.Б. Теоретичний аналіз проблеми впливу конформізму на виникнення адиктивної поведінки студентів. Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 1(48). С.143-149.

37. Мороховець М.В. Схильність молоді до Інтернет-залежності : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. [«Topical aspects of modern scientific research»], (м. Токіо, Японія 23–25 листопада 2023 р.). Cognum Publishing House. Tokyo, Japan. 2023 Pp. 412-418. URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-topicalaspekts-of-modern-scientific-research-23-25-11-2023-tokyo-yaponiya- arhiv/>

38. Москалець В.П. Психологія особистості : підручник / Київ – Івано-Франківськ «Нова Зоря», 2020. 435 с.

39. Павлюк Т. М. Експериментальна психологія: методичні рекомендації до вивчення нормативної навчальної дисципліни (для студентів 053 «Психологія») / Тетяна Миколаївна Павлюк. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2020. 30 с

40. Папуча М.В. Аномальна поведінка в ранній юності // Папуча М.В. Психологія ранньої юності: навч.-метод. посіб. Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2001. С. 85-124.
41. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 424 с.
42. Психодіагностика та психорегуляція емоційних станів людини: практикум. Навчальний посібник для студентів спеціальності «Психологія» /Юрченко В.М. Рівне, МЕРУ, 2020., 156 с. (друге доповнене та виправлене видання)
43. Седих К.В. Делінквентний підліток: навч. посіб. з психопрофілактики, діагностики та корекції для студ. психолог., педагог., юрид. спеціальностей. 2-ге вид., доп. Київ: Слово, 2015. 272 с.
44. Соколова К.І. Схильність майбутніх психологів до спів залежної поведінки : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. [«Topical aspects of modern scientific research»], (м. Токіо, Японія 23–25 листопада 2023 р.). Cognum Publishing House. Tokyo, Japan. 2023 Pp. 419-427. URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-topicalaspekts-of-modern-scientific-research-23-25-11-2023-tokyo-yaponiya-arhiv/>
45. Ставицька С.О., Волошина В.В. Соціальна психологія: практикум: Навч. посібник. 3 – те вид., стереотипне. К.: Каравела, 2019. 320с.
46. Татьянчиков А.О. Бедан В.Б. Психодіагностика: навчально-методичні рекомендації (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології) ; кафедра психології НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021. 59 с.
47. Ташматов В.А., Геращенко О.С., Джежик О.В. Жертва як психосоціальний феномен. «HABITUS». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Випуск 66. С.325-330 DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

48. Уркаєв В. С. Психокорекція ігрової адиктивної поведінки в осіб раннього юнацького віку. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.04 «Медична психологія». Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2021. 323 с.
49. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник / О. Л. Христук. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
50. Шинкаренко І., Міна Р., Лукомська А. Адиктивна (залежна) поведінка як форма девіантної поведінки. Науковий вісник ДДУВС. 2021. Спеціальний випуск № 2, С. 560-566.
51. BondarenkoV., OkhrimenkoI., YevdokimovaO., SydorchukN., DzhezhykO., BoichukI., KalashnikN., KozlovetsM., SlyusarV., PavlenkoV., BirukN., VerbovskiyI., BloshchynskiyI. (2020). Professional Skills and Competencies of the Future Police Officers. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, Vol. 9, No. 5.P. 35–43. Doi: 10.26655/IJAEP.2020.5.1
52. Cavaiaola A., Giordano A.L., Golubovic N. *Addiction Counseling: A Practical Approach*. Springer Publishing, 2022. 426 p.
53. Diagnostik and statistical manual of mental disorders, 4th ed / Washington D. C., American Psychiatric Association, 1994
54. Dzhezhyk, O., Falkovskiy, A. (2019). Formation of the modern concept of Europe in the context of neoinstitutionalism. *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 5, No. 4.P. 221–226. DOI:<https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-4-221-226>.
55. Dzhezhyk, O., Voloshenko, M. & Azarkina, A. (2020). The Method of Forming the Health-Saving Competence of Pedagogical Universities' Students. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 12(1), 198-208. doi:10.18662/rrem/209
56. Humphreys Keith *Addiction: A Very Short Introduction* (Series: Very Short Introductions). Oxford University Press, 2023. 144 p.

57. Olweus D. Bullying at school: Prevalence estimation, a useful evaluation design, and a new national initiative in Norway. No. 23, 2004. P. 5-17 URL: <http://books.google.com.ua> (дата звернення: 20.03.2025).

58. Zhylin, M., Bondarevych, S., Kotliar L., Dikol-Kobrina O. & Dzhezhyk O. (2024). Emotional Intelligence and Leadership Succession Planning: Strategies for Identifying and Developing Future Leaders. Journal of Curriculum and Teaching, Vol. 13, No. 3, 2024. pp. 46-64. doi:10.5430/jct.v13n3p46

РЕСУРСИ ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ:

1. <http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

2. <https://dspace.onua.edu.ua> - Репозитарій (відкритий електронний архів) Національного університету «Одеська юридична академія».

3. <https://lib.iitta.gov.ua/view/divisions/ins=5Fspe=5Fped/> – Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України

4. www.dnpb.gov.ua/ – Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського.

5. <https://www.apa.org> - American Psychological Association (APA).

6. <https://www.efpa.eu> - European Federation of Psychologists' Associations.

7. <https://iaapsy.org> - International Association of Applied Psychology.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Ольга Володимирівна Джежик

Катерина Миколаївна Король

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 053 «Психологія» / С4 «Психологія»

Електронне видання

В авторській редакції